

319.376

1/1991/92

6

1. évf.
1991/92
1. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGKUTATÁS

Szemle a hazai és a külföldi irodalomból

1. évfolyam 1991/1992.
1. szám

Tiszteletbeli főszerkesztő:

Benda Kálmán

Felelős Szerkesztő:

Cholnoky Győző

A referátumok szövegét

gondozta:

Futala Tibor

Grafikai tervező:

Szabó János

Felelős kiadó:

Juhász Jenő

az Országos Idegennyelvű

Könyvtár

főigazgatója

Szerkesztőség:

Budapest, Molnár u. 11. Pf. 244.

1368 Telefon: 118-8515

Megjelenik negyedévenként

Éves előfizetési ár:

800.-Ft, külföldön: 40 \$, 360 Kcs.

Előfizethető

az Országos Idegennyelvű

Könyvtár

MNB 232-90142-7662 számláján

Terjeszti a szerkesztőség

HU ISSN-1215-2684

Készült:

DÉL-PESTI ÉSZKV SZ/5

NYOMDAÜZEM

Felelős vezető: Bíró Endre

A kiadvány a

"Magyarországi nemzeti és etnikai

kisebbségeikért"

alapítvány

támogatásával jelenik meg

TARTALOM

Beköszöntő

Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok

Beilleszkedés, integráció, asszimiláció (Hódi Sándor).....	3
Egy korszak vége (Lafont, Robert).....	4
Nemzet és identitás. Jutottunk-e előbbre a nemzeti-vitában? (Kiss Gy. Csaba)	
– Egy hosszú vita margójára (Vekérdi László).....	6
Szemponatok a nemzettudat lélektanához (Szilágyi N.Sándor).....	8
Adatok a határon túli magyarságról. (A Magyarságkutató Intézet második évkönyve).....	10
A felvidéki magyarság száma 1921-ben és 1930-ban (Popély Gyula).....	15
A kárpátaljai magyarság megmaradásának esélyei (S. Benedek András).....	16
A nemzeti kisebbségek problematikája a tudományos kutatómun- ka prizmáján keresztül (Komac, Miran).....	18
A mai Jugoszlávia immigránsainak etnoszociális jellemzői (Martinova, M.J.).....	19
A balti köztársaságok társadalmi mozgalmainak politikai jellege (Shtromas, Alexandras).....	22

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Az irodalom mint a nemzeti önmegismerés folyamata. Pillantás Délkelet-Európára (Konstantinovic, Zoran).....	24
Irodalmi áramlatok és kölcsönhatások Kelet-Közép-Európában a XVII. és a XIX. század fordulóján (Fried István).....	26
A szlovák és a magyar komparatistikai kutatások néhány kérdése (Fried István).....	28
Magyarországi német irodalom – napjainkban (Komáromi Sándor).....	30
Litvánia – irodalom és nemzeti identitás (Hell, Cornelius).....	31

Kisebbségek nyelvhasználata

Nyelvhasználat és önkifejezés (Rehák László).....	33
A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai (Arany A.László).....	34
Magyarul tanuló szerb-horvát anyanyelvű hallgatók helyesírási hibáinak elemzése (Bagi Ferenc).....	36
Új erőfeszítések a rétoromán nyelv megőrzésére és szerepének erősítésére (Gross, Manfred).....	37
Szükségszerű volt-e, hogy a mari irodalmi nyelv a 20-as években új szavakkal gazdagodjék? (Ivanov, I.G.).....	38
Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját? (Baugh, John).....	39

Kisebbségek kultúrája

"Mintha lét" és filozófia avagy van-e helye a filozófiának a kisebbségi kultúrában? (Mészáros András).....	40
Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar-szlovák etnokulturális kapcsolatok ismertetéséhez (Liszka József).....	41
Szász-román kulturális interferenciák (Göllner, Carl).....	42

Kelet-közép-európai együttműködés

A Közép-Európa-vita történeti dimenziói (Jaworski, Rudolf).....	43
A mi Kelet-Közép Európánk (Kloczowski, Jerzy).....	44
A kisebbségek közép-kelet-európai küldetése (Véghel László).....	46
Az Európa Tanács és az összeurópai integrációs folyamat (Lucas,	

BEKÖSZÖNTŐ

"Legyünk bármely véleménnyel korunknak anyagi iránya felől, ismerjük el bármennyire a kényszerűséget az anyagi haladás terén el nem maradni más népek nyomdokain: soha ne feledjük el, hogy természetünkénél fogva nekünk a szellemi és erkölcsi érték lehet csak erős oldalunk." Az idézet Mocsáry Lajostól való, Nemzetiség című, 1858-ban megjelent munkájának első, bevezető fejezetéből, amikor témáját indokolja. Úgy gondolom, az idők és a viszonyok változása közepette is bizvást vállalhatjuk a Kisebbségkutatás szerkesztésének kormányozó eszméjeként Mocsáry Lajos gondolatát.

Nem véletlen, hogy a tudományban és a közéletben egyaránt azokban az országokban számottevő a kisebbségi kérdés "sine ira et studio", azaz harag és részrehajlás nélküli jelenléte, amelyekben az értelem és az erkölcs az élet legmagasabb értékei között szerepel, ahol a szabadságeszményt a lehető legteljesebben értelmezik, és felismerték, hogy a kisebbség számára az egyenrangúság felé a pozitív megkülönböztetésen át vezet az út.

Az igazi, őszinte megbecsülés a másik ember iránt csak önbecsülésből táplálkozhat. Négy évtized politikája mindenestre önbizalom nélküli, lesütött szemű nemzeté tett bennünket. Nem csoda hát, hogy – a korábbi politika szándékának megfelelően – kisebb gondunk is nagyobb volt annál, mint közelebbi-távolabbi környezetünk, a velünk és szomszédságunkban élők valóságos megismerése.

Most, amikor végre nem titkolni, szégyellni való dolog magyarságunk felmutatása, nemcsak a magyarságkutatás tudományos produktumai jelennek meg egyre-másra, hanem velük szoros összefüggésben szaporodtak el a magyarországi kisebbségekkel és a kelet-közép-európai interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó tudományos publikációk is, részben az e témákra szakosodott folyóiratokban és más kiadványokban, részben az egyes tudományágak orgánumaiban.

A Kisebbségkutatás útra bocsátásával nem ezeknek a kiadványoknak a számát kívánjuk szaporítani, hanem – e vonatkozásban elsőként – olyan hiánypótló információs szemle folyóiratot kiadni, amely a már megjelent magyarországi és külföldi tudományos irodalom tartalmairól nyújt folyamatosan tájékoztatást.

A magyarországi kisebbségekre, a kelet-közép-európai interetnikus viszonyokra vonatkozó tudományos irodalom nemcsak nyelvetületi-topográfiai értelemben szórt, hanem tudományrendszertani értelemben is, s mint ilyen, felöleli – a teljesség igénye nélkül – a szociológia, a jog, a politika, a nyelv és irodalomtudomány, a történettudomány, a néprajz tárgyköreit.

A Kisebbségkutatás a tömörített, referált szövegeket egységes tematikus elrendezésben közli, s egyazon témán belül jelenteti meg a hazai és külföldi véleményeket, álláspontokat.

A szerkesztés elvei közül első helyre kívánkozik az objektivitásra való törekvés: vonatkozik ez a referált anyag kijelölésére és a tömörítés technikájára egyaránt. Mindez nem jelent merev szövegtükröztetést, minthogy szükség szerint sort kerítünk több forrásra alapozott szintézisek összeállítására, egy-egy közlemény holdudvarának a bemutatására, szövegmagyarázatokra, adatkiegészítésekre is. Summa summarum: olyan folyóirat kiadására vállalkozunk, amely másodlagos információkat közöl ugyan, de alkalmasint többet ad, mint az eredeti közlemények összessége.

A lap a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alapítvány anyagi támogatásával jelenik meg; a szerkesztéshez-kiadáshoz szükséges feltételeket pedig az Országos Idegennyelvű Könyvtár biztosította, lévén a könyvtár a nemzetiségi irodalom központi gyűjteménye. Hosszú sora lenne leírni ezen túl azoknak a kollégáknak, barátoknak és intézményeknek a nevét, kiknek önzetlen támogatásáért köszönettel tartozunk. Kötelességünk viszont külön is megköszönni Benda Kálmán értő, gondoskodó iránymutatásait akinek Teleki Intézet-beli történész-bibliográfusi tevékenysége egyébként is példaadó számunkra.

Végezetül, nem kerülhetek meg egy kérdést: értelmes, etikus és időszent-e éppen most előállni a kisebbségi kérdés tárgy szerű tálalásával egy szemle folyóiratban, most, amikor szomszédágunkban az etnikai különbözőségek talajáról kiindult erőszak ultima ratioja dúl? Azt gondolom, hogy igen. Igen, most van leginkább szükségünk közös dolgaink higgadt végiggondolására, az akár fájdalmas igazságok elfogadására, a nyugodt együttmunkálkodásra. A Kisebbségkutatás – szerény lehetőségeivel – ezekhez a tennivalókhoz kíván segítséget nyújtani.

Budapest, 1991. szeptember 8.

Cholnoky Győző felelős szerkesztő

Nemzeti tudat

Nemzeti és etnikai folyamatok

Beilleszkedés, integráció, asszimiláció

A nemzet – mint történelmi termék – ma is élő, változó, alakulóban levő társadalmi közösség. A nemzeti vonatkozású kérdések többnyire éppen ehhez a változáshoz kötődnek, a nemzeti közösségek között vagy a nemzeti közösségen belül lejátszódó folyamatok megítélésével kapcsolatban merülnek fel.

A társadalmi mozgások, amelyek az ipari fejlődés következményeként új viszonyokat hoznak létre a nemzetek és nemzetiségek kapcsolatában /is/, önmagukban nem tekinthetők sem nacionalista, sem antinacionalista történéseknek. Ezek az eredetüket tekintve objektív történések azonban, adott esetben, a nemzeti eszmék hangadói, vagy a nagyhatalmi törekvések hordozói által, a szubjektív szándék és politikai akarat megvalósításának eszközeivé válnak.

A nacionalizmus csak bizonyos eszmények és történelmi-társadalmi körülmények tükrében az, aminek véljük. A polgári nemzetállamok jelentős részének kinyilvánított célja a homogén nemzetállam megteremtése, ami, persze feltételezi a kisebbségek beolvasztását, az etnikai sokszínűség megszűnését. Ritka az, hogy valamely politikai-hatalmi struktúra, jóllehet legfőbb célja a kisebbségek beolvasztása, az erőszakos asszimilációt nyíltan is hivatalos politikájának vallaná. Még zavarosabb a helyzet a szocialista országok esetében, amelyeknek elvileg teljesen ki kellene zárniuk a nacionalizmus lehetőségét. A gyakorlat azonban azt bizonyítja: az eszme legfeljebb csak paravánul szolgál az erőszakos centralizációnak és a nemzeti homogenizációnak. A tisztánlátást legfőképpen az nehezíti meg, hogy a kinyilvánított jogok nem mindenhol és nem mindenben felelnek meg a nemzetiségpolitika valós tartalmának és tényleges törekvéseinek.

Különböző nemzetek, nemzetiségek és etnikai csoportok egy államban való egyesítése, egy országon belüli léte hosszabb távon elkerülhetetlenné teszi az ún. interetnikai kapcsolatok létrejöttét. A társadalmi-gazdasági összefonódás jellegétől, a nyelvi és kulturális átvételek mértékétől, illetve a kölcsönösség elvének érvényesülésétől függően az integrálódási folyamatok sokféle formája jöhet létre. Rendszerint azonban az integrálódás és asszimilálódás nem marad meg természetes folyamatnak, hanem voltaképpen a /rejtett/ szubjektív politikai szándék válik az integráció és asszimiláció alapvető jellemzőjévé. Kivételes esetekben van csak ténylegesen szó kölcsönösségről.

Az integráció fogalmán ma világszerte a kisebbségek, nemzetiségek és etnikai csoportok beilleszkedési folyamatát értik. Sok esetben integrálódás helyett beolvadásról beszélünk. A bevándorlókhöz hasonlóan, bár más feltételek mellett és más körülmények között, a kisebbségben élők is keresik társadalmi helyüket és érvényesülési lehetőségeiket. Az asszimiláció, még ha önként vállalt is, bizonyos értelemben mindig valamilyen kényszerhelyzet következménye. Ha ugyanis az asszimilációról mint spontán, természetes folyamatról beszélünk, értelemszerűen helyt adunk az asszimilációt kiváltó és serkentő tényezőknek, nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségnek, hanem a kisebbségek beolvasztására irányuló politikának is.

Az ún. önkéntes vagy természetes asszimilációval szemben az erőszakos asszimiláció valamely adott államrendszer tudatos és módszeres törekvése a kisebbségek etnikai

jellegének felszámolására. Az erőszakos asszimiláció kurzusai, a nemzeti identitás feladását serkentő jogi és politikai intézkedések, kiegészülve bizonyos pszichológiai tényezőkkel, a kisebbségek létszámának drasztikus csökkenéséhez vezethetnek.

A létszámcsökkenés valós méreteit nagyon nehéz pontosan megítélni. A hivatalosan közzétett statisztikai adatok nem feltétlenül megbízhatóak e téren. A szerző, Guy Héraud francia jogász-szociológust idézve, az erőszakos asszimiláció következő változatait írja le: gazdasági, társadalmi, demográfiai, területi-adminisztratív, politikai, környezeti, nyelvi-kulturális, tudati /pszichológiai/ asszimiláció. Ott, ahol a legfontosabb asszimilációs technikák együtt vannak jelen, a kisebbségek helyzetében drámai változások mennek végbe: hamar elvesztik jogi-területi önállóságukat, kopásnak indul nyelvük, kultúrájuk, strukturális aránytalanságok lépnek fel, s rövid idő múltán nyomát sem találni számos fontos nemzetiségi jellemzőnek.

Az utóbbi egy-két évtizedben felerősödött kisebbségi mozgalmak, amelyek a nemzeti identitáskeresésük révén szinte lázba hozták az egész világot, bizonyos jelek szerint mérsékelni fogják a nagy nemzeti közösségek asszimilációs erejét, s ugyanakkor számos helyen türelmetlenséget váltanak ki a kisebbségekkel szemben. Az "olvasztótégely-elmélet" az Egyesült Államokban, a nemzeti identitáskeresés váratlan felerősödése következtében mára népszerűtlenné vált és eltűnt. A mai korszerű álláspont a "kulturális pluralizmus", a sokszínű kultúra egymás mellett élése, egymás gazdagítása a méltányos kölcsönösség jegyében. A szemléletváltás, a nemzetiségi politika megváltozása nemcsak a társadalmi demokratizálódási folyamatok eredménye. Sokkal inkább arról van szó, hogy a "nagy lehetőségek" országában a gyors önkéntes asszimilációt serkentő tartalékok kimerülőben vannak. A háborút követő negyven év alatt a társadalmi mobilizáció lehetőségei nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a nyugat-európai országokban is jórészt kimerültek. Még inkább kimerülőben vannak a természetes asszimiláció erőforrásai a szocialista országokban. Az elmélyülő társadalmi, gazdasági és politikai válság drámai formában kiélezte a nemzeti ellentéteket, és ez számos helyen a kisebbségeket sújtó intézkedések sorához vezetett.

Hódi Sándor: Beilleszkedés, integráció, asszimiláció. = Létünk, 1990.1.sz.7-23.p.

H.Z.

Egy korszak vége

A modern európai állam eleddig kétszer született meg: először a Római Birodalom széthullásával a XIII., másodsor a Westphaliai békével a XVI. században.

A feudális királyságot a polgári váltotta fel, ugyanakkor eltérő fejlődés ment végbe a kontinens nyugati, illetve középső és déli részein. A francia forradalommal végül megteremtődött a nemzetállam.

A jelenlegi európai helyzet sokban hasonlít az 1785-1789 közötti franciaországi viszonyokra. Adminisztratív és biztonsági inkompetenciájának tudatában az Európai Közösség lehetővé teszi polgárai számára javaik kötöttségek nélküli helyváltoztatását. Tőkájük szabad áramoltatása már jó ideje gyakorlattá vált. Egy felmérés szerint kb.6 millió fiatal számol azzal, hogy a következő tíz évben el kell hagynia szülőhazáját. A nomád, majd a letelepedett társadalom kialakulása után ismét a mobil, határok nélküli ember dilemmája előtt állunk. Az egyetemistáknak már 10%-a végzi külföldön tanulmányait. Próbáljunk csak

meg elképzelni egy "Új Emberi Jogok Nyilatkozatát". Valahogy így: 1. Minden embernek joga van szabadon megválasztania azt az országot, ahol élni akar. E döntését később kényszer és hátrány nélkül megváltoztathatja. 2. Minden embernek joga van arra, hogy anyagi és szellemi javait a legteljesebben kifejlessze szülőhelyén, amennyiben erre igényt tart.

A jövő Európája csakis autonóm régiók szövetségéből állhat. A szociális kiadások gazdaságossá tételére a régió a legmodernebb szervezeti egység. Az egészségügyi kassza, az adóügyek, az iskola, az egyetem, a kutatásszervezés, a közterületek egy-egy területi egység alá vonása révén elkerülhetők az állam nyomasztó adminisztratív terhei. Az emberek életét, környezetét közvetlenül befolyásoló döntésekben (pl. egy atomerőmű létesítésénél) jelenleg csak az Állam kompetens, de gyorsabb és hathatósabb lenne a regionális döntés.

A földrész utóbbi másfélezer évének harmadik demográfiai válságát éli. Még az ezredforduló előtt eléri azt a szintet, amelyben képtelen lesz a nyugdíjasokat, illetve a betegeket méltóképpen ellátni. A gazdagságot fenntartó, elegendő számú külföldi munkaerőről még az 1965-85 közötti időszakban gondoskodtak. A bevándorlók családja létszámát tekintve egyébként sokkal népesebb az őslakosokénál. A bevándorlás radikális leállítását egyáltalán nem oldaná meg a munkanélküliség problémáját, ráadásul a fiatal, termékeny társadalmakat (pl. az arab országok) is bezártságra ítélné. Megoldást az jelentene, ha az Állam állampolgári jogokat biztosítana a mobil, ideiglenes munkavállalók számára, borszinre, származásra, kultúrára való tekintet nélkül.

Az állampolgári jog azonban a különbözőség jogát is magába kell hogy foglalja, bár ezt valóban nehéz elfogadtatni kontinensünkön. Pedig a helyi identitás erőltetése börtönszerű, elfojtó, tirannusi állapotot hozhat létre a Másik Ember számára. Ezt igazolja a létező rasszizmus is. Az embereknek pedig éppúgy joguk identitásuk megőrzése, mint egy azonosság nélküli állapot fenntartása.

A közös, mindenki számára érthető nyelv bevezetése számtalan kudarcra járt (pl. eszperantó), az angol azonban ismertté és használatossá lett a Szovjetuniótól kezdve egészen Kína legeldugottabb részéig. Mint az egyetemes kommunikáció nyelve, az angol egyáltalán nem azonosítható a kulturálisan, történetileg kialakult anglofón közösségek nyelvével. Közvetlen haszonnal járma az angol általánossá tétele az intézmények, a jog, a tudomány területén és mindennemű információ közvetítésében, hiszen pl. Brüsszelben a Bizottsági alkalmazottak 40%-a fordítói feladatokat lát el. Az angol "kétszintes" használata hibrid állapotot is előidézhethet (pl. *franglais*), de épp ezért tudatosan kell alkalmazni az identitás megőrzésére a hagyományosan anglofón országokban, és a kommunikáció biztosítására az azonosság nélküli, migrációs igények kielégítésére.

A kontinens hagyományosan népiértő színterén összesen huszonegy olyan jogi anomáliában lévő nyelv létezik még, mely alsóbbrendűnek számít. Az Arfé-jelentés tárta fel helyzetüket az Európa Parlament számára 1981-ben A regionális kultúrák és nyelvek, valamint az etnikai kisebbségi jogok chartája címmel. Nyolc évvel később az Európa Tanács nagy többséggel elfogadta Willy Kuijfer megoldási javaslatát, mely az ENSZ által elfogadott és deklarált kisebbségi jogokon alapszik, és intézkedéseket szorgalmaz az adminisztratív és jogi élet, valamint a médiák működésében az egyes államokon belül.

Egybevetve a jövőt a múlttal, az migrációs kultúrákat a bennszüött kisebbségekével, Európa kultúrmissziója az, hogy béklyóktól, előítéletektől mentes, új lehetőséget teremtsen

sen az egyes nyelvi közösségek számára.

Lafont, Robert: La in d'une ère...= Lettre Internationale, 1990.25.No.12-15.p.

K.J.

Nemzet és identitás

E főcím alatt két reflexiót ismertetünk. Egyaránt a Nemzetközpontú értéktudat vagy értékközpontú nemzettudat? című rádióműsor váltotta ki őket. Ez a Szénási Sándor és Mihancsik Zsófia által készített műsor az Új Forrás 1979/1980. évi nemzet-vitájának egykori résztvevői közül szólaltat meg négyet, nevezetesen Szilágyi Ákost, Gergely Andrást, Csepeli Györgyöt és Kulin Ferencet. Maga a műsor részint az egykori nevezetes vitára emlékeztetett, részint pedig annak az új körülmények közötti folytatását célozta. Nyomatott változatának lelőhelyadatai: Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 2-22.p.

Jutottunk-e előbbre a nemzet-vitában?

Nem – állítja a reflexió szerzője, legalábbis ha a fenti vitára, benne pedig Szilágyi Ákos néhány újkeletű álláspontjára gondol.

Mindenekelőtt Szilágyi Ákosnak azt a föltételezését cáfolja, hogy a Kádár-rendszer "nemzetietlensége" inkább passzív volt, mint aktív. Érvei: az 1979/1980. évi vitaanyaga publikálásának meggátolása, igaz, a "puha nem engedélyezés módszerével"; a rendszer időnkénti brutalitásai; a valamelyes polgárosodásért szabott drága ár /politikai lojalitás, a nemzeti identitás megoldatlan gondjainak tabuként való kezelése, újabb nemzeti sérelmek teremtése/.

Csak részben igaz Szilágyinak az az állítása, hogy a "kommunizmus lobogójára tűzte" a nemzetet, a nemzetit. Ez számunkra – folyamatában is – felettébb hátrányos volt: a világháború végeztével "a kisebb szláv népek kommunista propagandájában fasiszta nép lett a magyar" és "a magyar kommunisták a 'bűnös nép' címkéjét hozták" magukkal. Aztán pedig jött 1956, s benne "a Hruscsovnak tulajdonított mondás: megbízhatatlan nép a magyar, a XX. században háromszor fogtak ellenünk fegyvert". Ez egyébként arra példa, hogy voltak országok, ahol a bolsevizmus valóban összefonódott a múlt századi államnacionalizmus számos elemével. És nemcsak a Szovjetunió volt ilyen, hanem Ceaușescu Romániája és Novotny Csehszlovákiája is.

Szilágyi Ákos számára a magyar nacionalizmus "a legirritálóbb pontja a magyar eszmetörténetnek". A reflexió szerzője szerint "inkább meg kell ismerni a magyar nacionalizmust, a nemzeti ideológia múltját, összetevőit, logikáját, az előítéleteket, az agresszivitást benne éppúgy, mint magát a nemzeti identitást. A magyar nemzetfogalom máig görgetett ellentmondásait".

Ezt követően a reflexió szerzője – egy genfi előadása alapján – a nemzeti kérdés közép-európai párhuzamaira hívja fel a figyelmet a további tisztázódás érdekében.

A nyugati tömegtájékoztató a szovjet kivonulás utáni Közép- és Kelet-Európával kapcsolatban a balkanizálódással "ijesztget". Noha botorság volna nem számolni etnikai-nemzeti feszültségekkel, ám az ilyenén kérdésfeltevések nem az itteni történelem és a valóság viszonyaiból indulnak ki, összemoszák a nacionalista-soviniszta agresszivitást és a nyelvi-kulturális azonosságtudatot. Ezek a nyugati "ijesztgetések" inkább saját öngazolásukat szolgálják, megpróbálják saját közvéleményük előtt mentesíteni azt a különös Szent Szövetséget, amely számukra a szabad prosperálás lehetőségét és

valóságát jelentette. A "nyugat-európai iskolamester" az itt élő nemzetek "gyökereit" valamiféle irracionálisnak tekinti, s ezért nem tanácsol semmiféle engedményt az etnikai vagy kulturális identitás eszméjének, s ellene legbiztosabb óvszerűl az univerzalizmust, az egyetemes humanizmust, azaz azt ajánlja, aminek "nevében irtották mifelénk a nemzeti identitás tartalmait és szímbólumait".

Kétségtelen: a magyar nemzeti tudat éppúgy terhelt, mint e térség többi népéé. Itt minden nemzeti ideológia sajátos jellegzetessége volt a szomszédok rovására megvalósítandó nemzetállam célkitűzése. Ám Nyugat-Európa is csak a második világháború után látta be a nacionalizmus, mint XIX. századi ideológia csődjét, és csak ezután kezdett hozzá a nemzeti antagonizmusok felszámolásához.

Ebben a régióban ez már azért sem következhetett be, mivel a totalitarizmussal szembeni küzdelemben a demokratikus szabadságjogok és a nemzetiségi függetlenség kérdései összefonódtak egymással. A napirenden lévő teendő: a nemzeti identitást új alapokra kell helyezni. Itt nem szabad az angol vagy a francia nemzetfogalommal, azaz azzal élni, hogy a nemzet azonos az állam polgárainak összességével. Ehelyett a kommunikáció és a kultúra egysége alapján létező közösségekkel kellene számolni, illetve közmegegyezésként belátni: "egyetlen nemzet, nép sem létezhet önmagában, hanem csakis más népekkel, nemzetekkel együtt", mert az egységes Európának az együttműködő nemzetek Európájává kell válnia.

Kiss Gy. Csaba: Jutottunk-e előbbre a nemzet-vitában? = Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 33-39.p.

Egy hosszú vita margójára

A "nemzetközponitú értéktudat" és az "értékközponitú nemzettudat" körüli vitában a mostani négy főszereplő is az "értékek" és a "nemzeti" valamiféle konvergenciájára törekszik, és megfogalmazódott a nemzetinek és a demokratikusnak összekapcsolására vonatkozó igény is. De felmerül a kérdés: ez az összekapcsolás megvéd-e majd valamilyen "nemzeti demokratikus öncélúság"-tól.

E potenciális veszélyt elkerülendő, érdemes visszanyúlni Bibó Istvánhoz, aki a kelet-európai kisállamok nyomorúsága felől közelítette meg a nemzet kérdését.

Regionálisan körülhatároltabb nézőpontjából egyértelműen kiderül, "hogya 1./ a nemzet Európa létrejöttének s életének jellegzetes és nélkülözhetetlen egysége. 2./ ám ugyanakkor Janus-arcú is: a nemzet a szellemi, nyelvi és történeti tudatosulás, a gazdasági és társadalmi artikulálódás kerete és eszköze csakúgy lehet, mint félelmeké, torzulásoké, politikai hisztériáké". Ha a körülmények kedvezőtlen összjátéka következik be, a Janus-arc vészterhes oldalát mutatja felénk. A kedvezőtlen összjátékba ugyan különféle zavaros filozófiák és propagandák is belekeveredhetnek, ám komoly tömegérzelem csak indulatok hatására kelhet, az indulatok pedig valóságos élményből táplálkoznak. Bibó ezt követően ki is mutatja az itt élő népek-nemzetek mindazon "valóságos élményeit", amelyek őket az antidemokratikus nacionalizmusok katasztrófájába sodorták. Így aztán a "nemzet nevében", a "nemzet érdekében" minden bűn menlevelet nyert, és az értékeket háttérbe szorító létharc kapott lábra.

Ezzel szemben Európa nyugati és északi tájain a nemzeti keretek általában a társadalom tagolt és kiegyensúlyozott fejlődését, a politikai értelmesség lassú növelését szolgálják, másként szólva: ott a francia forradalom támasztotta demokratikus követelmények

harmónikusan olvadtak össze a nemzeti hagyományokkal. Ott az egyes ember szabadságát az adott közösségben valósítja meg, s ez forrósítja fel a demokratikus közösségi érzést. "A modern demokrácia végeredményben a dolgozó, a műgonddal alkotó ember győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett."

Amíg a régió nemzetei előtt a válságból való kilábalás egyetlen lehetősége a nyugati államokhoz való gazdasági és politikai "hozzátörődés" marad, addig itt nemigen próbálkozik bárki valamiféle antidemokratikus nemzeti kurzussal. De: aligha beszélhetünk még a "magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló ember" legyőzéséről. Viszont amíg ez nem következik be, addig felettébb reális a veszély, hogy parlamentáris módszerek és demokratikus külsőségek közepette is újratermelődik a kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Esetünkben: a mégoly "magyar" jelszavak és "nemzeti" elkötelezettségek ellenére a közelmúlt állami "nemzetietlen"-sége, a szellemi leépüléshez, provincializmushoz, nemzeti sorvadáshoz vezető kirekesztődsdi.

"A nemzet: közös ihlet" – írja József Attila. Közös magánérdekünk – s ez már Ilyés Gyula gondolata –, hogy a nemzet egysége kifelé és befelé minél erősebb legyen.

Vekerdi László: Egy hosszú vita margójára. = Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 40-43.p.

Felhívjuk még a T.Olvásó figyelmét az újra indult nemzet-vita további hozzászólásaira is:

Páskándi Géza: Egy régi vitához avagy: Az önmeghatározó krokodil. = Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 44-45.p.

Sándor Iván: A modern nemzetfogalom és a kikerülhetetlen mentalitásfordulat. = Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 23-28.p.

Veres András: Nemzet-vita, újabb forduló. = Új Forrás, 23.évf. 1991.1.sz. 29-33.p.

F.T.

Szempontok a nemzettudat lélektanához

"Ezt az inkább személyes benyomásokon és megfigyeléseken, semmint átfogó kutatásokon... alapuló összefoglalót amolyan munkahipotézisként kell felfogni" – minősíti a szerző az erdélyi románság és magyarság, illetve a regáti románság és magyarországi magyarság nemzettudatának lélektanával kapcsolatos mondanivalóját.

A nemzettudat közvetlenül nem figyelhető meg. Szerkezetére csak az egyes nemzetekre /etnikai csoportokra/ átlagosan jellemző reagálásmódokból lehet következtetni. Ám hogy létezik ez a nemzettudat, azok tudják a legjobban, akik ennek bizonyos vonásait manipulációs célokra használják ki, s e jegyben akár százezreket képesek megmozgatni órák alatt.

A nemzettudat, amely – az azonosság tudata mellett – a különbözőség, a másság tudata, más-más jellegű a kompakt etnikumok körében és a különböző etnikumok lakta területeken.

A magyarországi magyarok és a regáti románok körében, ahol magyarnak vagy románnak lenni szinte "tartalmatlan" minőség, a nemzettudatnak un. diffúz változata dívik.

Az erdélyi magyarok és románok viszont egyszerre magyarként és nem-románként, illetve románként és nem-magyarként élik meg nemzettudatukat, azaz fókuszált nemzet-tudatuk van.

A fókuszált nemzettudatra jellemző a megélés intenzitása /ami nem feltétlenül soviniz-

mus/, a "másik fél" jelenlétének szükséglete és az ebből fakadó folyamatos veszélyérzet /ami önmagában még nem ellenségesség/ és önvédelmi /érvédelmi/ attitűd, továbbá a tragikum érzete, ami önsajnálathoz vagy éppen heroikus reflexekbe torkollhat.

A fókuszált nemzettudat Erdélyben ott a legerősebb, ahol az etnikum csak románokból és magyarokból áll. A Bánságban /polgárosult vidék/ és Máramarosban /elmaradt régió/, ahol több etnikum él együtt, az etnikumok mindegyikére a toleránsabb nemzettudat jellemző. "Úgy látszik, – állapítja meg a szerző – a veszélyérzet összege állandó, ha tehát... megoszlik háromfelé, akkor egy-egy fókuszára az állandónak csak egyharmada esik."

A kompaktan élő székelység nemzettudatában több a diffúz elem. Esetükben, amíg nem szakadnak el szülőföldjüktől, a román nyelvvel szembeni ellenérzésük valójában a hatalommal szembeni ellenérzés, amely azonnal megszűnik, mihelyest pl. a Regátban találnak maguknak munkát. Ott annak rendje-módja szerint megtanulnak románul, amelyet a kommunikáció eszközeként ismernek el.

A fókuszált nemzettudatot a kollektív memória élteti, amely sajátos módon elfelejti az együttélés "kellemes" mozzanatait, és felnagyítja a másik fél "viselt dolgait". A Ceaușescu-korszaknak az volt a "nagy találmánya", hogy az erdélyi magyarellenességet e kollektív memória erősítésével és manipulálásával szította. E manipuláció – végletességével és primitívségével – azonban "valahol" hasznára is vált az erdélyi magyarságnak, megtanította őt disztinguálni, nem "en bloc" minden románt elítélni, hanem csak azokat /pl. a szekusokat, a terroristákat stb./, akik erre rászolgálnak. Ebből a szempontból – mondja a szerző, "a Vatra Românească Szövetség úgy jött nekünk, mint mennyből az angyal, mert ezzel nevet kapott a rossz, nem kellett immár azon töprengnünk, minek is hívjuk". De ez már arra az időszakra esett, amikor a forradalom után megjelentek az első nézeteltérések az iskolák körül. Summa summarum: míg az egyébként is rosszul és félreinformált erdélyi román tömegek védtelenek maradtak a nemzettudat manipulálásával szemben, addig az erdélyi magyarság e téren bizonyos immunitást küzdött ki magának.

A magyarországi magyarság nemzettudata inkább gátolja, mintsem segíti az erdélyi magyarságtudat letisztulását. Ennek az az oka, hogy a magyarországi magyarságtudat jelenleg – a kommunista évtizedek következtében – válságban van, s ezáltal némely jelenségeit román oldalról félre lehet magyarázni. Romániában nem akarják megérteni, hogy Magyarországon az "elfeledtetés" évtizedei után most a nemzettudat regenerációjára van szükség, ami korántsem egyszerű dolog, mivel a magyarságnak nem érdeke a nemzeti szüklátókörűsége berendezkedni az ezredvég Európájában, s ha esetenként némely "magyarországi újságíró valóságtól elrugaszkodó nézetei" nyilvánosságot is kapnak – "a mi nagy bosszúságunkra" – jegyzi meg a szerző –, szó sem lehet a korábbi nemzettudat restaurálásáról. /A magyarok többsége – sajátos paradoxon – inkább saját nemzettudatának felfrissítésére keresi fel az erdélyi "igazabb magyarokat", mint ahogy sok regáti román is azért keresi fel Erdélyt, hogy "igazibb románokkal" találkozzék./

Szilágyi N. Sándor: Szempontok a nemzettudat lélektanához. = Korunk, 3.évf.1. 1990.9.sz. 1102-1113.p.

F.T.

Adatok a határon túli magyarságról. A Magyarságkutató Intézet második évkönyvének dokumentációs ismertetése

"Mivel a határon túli magyarság demográfiai viszonyairól – írja Juhász Gyula a kötet előszavában /7-9.p./, keveset tud a hazai tudományos közvélemény, különösen fontos és időszerű feladatnak tartottuk olyan tanulmányok egybegyűjtését, amelyek hozzáálltak hiányok pótlásához, módszeresen elkezdték a magyar nemzetiségek és szórványos számszerű feltárását... Az ilyen adatok összegyűjtése nem könnyű feladat. A máhó közeledve gyérülnek a statisztikai közlések, a népszámlálásokból rendre eltűntek községi sorok, a vallási-felekezeti megoszlásra, a migrációs folyamatokra, a nemzetiségek népesedési viszonyaira utaló adatok. Hét évtized területi változásai különösen nehezítik azonos sorok összeállítását, és gyakran módosulnak maguk a statisztikai felvételek is... Évkönyvünk dolgozatai részint népszámlálási adatokat elemeznek egy-egy ország magyar népességét szem előtt tartva, részint kisebb tájak, illetőleg népcsoportok viszonyait mutatják be... E munkálatokban fontos szerepe van a forráskritikának, különösen pedig a hivatalos adatgyűjtések ellenőrzésének és – adott esetben – módosításának.

A következőkben az egyes tanulmányokból a forráskritikán átment – szükség szerint korrigált – "végadatokat", illetve a belőlük levont legfontosabb következtetéseket közöljük.

A Kárpát-medence magyarsága és egyéb népei

A témával foglalkozó tanulmány /Dávid Zoltán: A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. 13-35.p./ 1851-től követi e nagytáj demográfiai mozgásait, majd az így megmutató trendek alapján prognosztizálja az ezredfordulóra várható népességszámokat anyanyelv szerinti megoszlásban.

Kiindulásként a mindenkori /magyar, csehszlovák, szovjet, román, jugoszláv és osztrák/ népszámlálások vonatkozó adatai /anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret, vallás migráció, természetes szaporodás-fogyás stb./ szolgálnak számára. Az esetenként szükséges korrekciókat ezek egymásra vonatkoztatásával végzi el.

A vizsgálódásokból az alábbi összefoglaló adatok "bontakoznak ki":

1. Az egykori Magyarország területén élő népesség megoszlása országonként 1980-ban anyanyelv szerint /ezrekben/:

Ország	Népesség	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Szerb -horvát	Egyéb	Megjegyz.
Magyarország	10709	10500	90	25	10	-	30	54	
Ausztria	295	5	270	-	-	-	20	-	
Csehszlovákia	4988	700	50	4150	-	48	-	40	
Jugoszlávia	2000	400	-	50	50	20	1400	80	1981
Románia	7500	2000	350	-	4910	20	20	200	1977
Szovjetunió	1155	163	-	10	20	900	-	62	
Összesen	26647	13768	760	4235	4990	988	1470	436	

2. Az egykori Magyarország területének várható népessége 2000-ben anyanyelvi megoszlás szerint /ezrekben/:

Népesség	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Szerb-horvát	Egyéb	
Magyarország	10340	10220	50	10	10	-	20	30
Ausztria	300	5	280	-	-	-	-	15
Csehszlovákia	5800	700	-	5000	-	50	-	-
Jugoszlávia	2200	390	-	40	60	20	1600	90
Románia	8500	2000	200	-	6100	-	-	200
Szovjetunió	1360	170	-	10	20	1100	-	60
Összesen:	28500	13485	530	5060	6190	1170	1635	430

3. A magyarság százalékaránya az egykori Magyarország többi népéhez mérve:

1851	40,7	1920	52,2	
1869	46,9	1930	52,0	
1880	46,6	1950	52,8	
1890	48,6	1960	53,3	
1900	51,4	1970	53,6	Becslés
1910	54,5	1980	51,7	Becslés
		2000	47,3	Becslés

A szerző végkövetkeztetése: "A számok kendőzetlenül mutatják, hogy a szomszédos országokban élő magyarok eddigi szerény népességnövekedése többé nem tudja pótolni az anyaország önpusztító demográfiai viszonyainak hatására bekövetkező fogyást, és a magyarság a Kárpát-medencében a második évezred végére elveszíti enyhe abszolút többségét, miközben az itt élő, nagyobb vitalitású népek száma és aránya lassan tovább emelkedik".

Románia

A kötetben két tanulmány is /Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. 37-122.p.; Süle Andrea. R.: Tények és következtetések a II. világháború utáni román népszámlálások adatai alapján. 123-144.p./ foglalkozik a romániai, első renden: az erdélyi magyarság számának hiteles megállapításával, illetve asszimilációjának jellegzetességeivel. Ehhez mindkét tanulmány a román népszámlálások /1930, 1948, 1956, 1966 és 1977/ különböző szempontú adatközléseinek belső ellentmondásait felderítve-kimutatva lát hozzá. De amíg Varga – az 1930 és 1956 évi adatok kiemelt összevetése és elemzése mellett – az összes népszámlálásra tekintettel van, addig Süle a II. világháború utániakra koncentrálnak.

A tanulmányok gazdag adattartalmú táblázatokba "szervezik" bizonyítékaikat. Elsődlegesen fontos megállapításaik a következők:

"A román statisztikák nemzetiségi számításait – a párizsi békekonferencia elé terjesztett memorandum kimutatásával kezdve, a módszerek ismeretében nem alaptalanul – a magyar szakemberek máig kritikával kezelik, és általában becslésekkel kiegészítve adják közre. Így a magyarság számát Romániában a Központi Statisztikai Hivatal által használt s a Magyar statisztikai zsebkönyvben is közölt adatok 1930-ban 1 800 000-re teszik, későbbi becslés 1937 végén 1 906 000-ben valószínűsíti, az 1977-es népszámlálás végeredményét pedig különböző szerzők két millióra kerekítik fel." (Varga)

Ha Erdély lakosságának alakulását városi-falusi, illetve bizonyos régiók szerinti metszetben (I. Hargita és Kovászna, II. Szatmár, Bihar, Szilágy, Kolozs és Maros, III. Máramaros, Brassó, Arad és Temes, IV. Beszterce-Naszód, Fehér, Szeben, Hunyad és Krassó-Szörény) szemléljük, megállapíthatjuk, "hogyan az I. és II. csoportba tartozó megyék magyarsága az 1977 évi népszámlálás időpontjában még megtartotta települési helyeit. Ugyanez vonatkozik Máramaros, Brassó és részben Beszterce-Naszód és Fehér megyékre is. A magyarság területi foltjai a tipikus szörványmegyékben, valamint Arad és Temes megyékben ritkultak meg, a városi jellegű települések körzetében pedig mindenütt halványabbak". (Varga)

"A romániai magyarság demográfiai viszonyainak az elmúlt évtizedben bekövetkezett változásait differenciáltabban elemeztük. Egyrészt a magyarokat sújtó diszkrimináció következtében megnőtt azoknak a száma, akik nem merik vállalni magyarságukat. A nyílt vagy burkolt támadások ugyanakkor sokakban éppen fokozzák az önvédelmi reflexeket; erősítik a fennmaradásra való törekvést, a nemzeti kisebbséghez tartozás érzését. (A két világháború között a magyar és a román nép közötti vallási különállás, illetve az eltérő kulturális színvonal gátolta a magyarság gyors beolvadását.) A viszonylagos földrajzi "elszigeteltség" viszont fokozatosan megszűnik, és a belső mobilitás... egyértelműen a nemzeti identitás tartós megőrzése ellen hat.

Kedvezőtlen jelenség továbbá, hogy a két székelyföldi megyét kivéve a román többség természetes szaporodása magasabb a magyarokénál. A hosszabb időn át uralkodó alacsony termékenység következtében az ún. korpipiramis torzult, az idősebb korosztályok növekvő súlya következtében pedig a romániai magyarság nyers halálozási arányszámának a növekedéséhez vezetett. A hatvanas évek végétől ugyan a korösszetételben előnyös változások mentek végbe, de ezeknek a magyarság természetes szaporodására gyakorolt hatása csak átmenetinek tekinthető, és a nyolcvanas évek elejétől a korpipiramis (korfa) ismét az idősebb korosztályok súlyát jelezte.

Az utóbbi évek kedvezőtlen fejleménye, hogy jelentősen megnövekedett a Romániát elhagyó magyarok száma, akik – részben legális, részben illegális úton – elsősorban Magyarországon, kisebb részben Nyugat-Európában és a tengerentúlon telepednek le." (Süle)

Székely András Bertalan: Venczel József és a magyar-román társadalomtudományi kapcsolatok címen (323-329 p.) az erdélyi falukutató mozgalom egyik kiemelkedő egyéniségéről emlékezik meg. Venczel (1913-1972) fő érdeme, hogy "Dimitrie Gustinak, a két világháború közötti időszak európai jelentőségű társadalomtudósának és politikusának eszmerendszerét, módszertanát s az egyetemes magyar falukutatásra gyakorolt megteremtő hatását" szolgálta. Ennek ellenére Venczelt "a Márton Áron elleni koncepció"

perben 1950-ben elítélik, s azt követően mintegy két évtizedes hallgatásra kényszerül. Élete utolsó esztendeiben megadatik neki, hogy ismét szakmunkát végezhesen a Babes-Bolyai Egyetem szociológiai szemináriumában".

Csehszlovákia

Popély Gyula Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása c. tanulmányában (145-175.p.) az ottani magyarság számának számottevő csökkenését eredményező összeírási módszereket elemzi. A magyar kisebbség prognosztái az 1921. évi népszámlálás és a magyar kisebbség természetes szaporulata alapján több "várható létszámadatot" is közzétettek (815 ezer, 895 ezer, 834 ezer, 816 ezer). Ezzel szemben a népszámlálás mindössze 691 923 (az össznépességen belül: 4,78%) magyart mutatott ki az ország területén, ebből 582 129 főt Szlovákiában, 103 690 főt Kárpátalján és 6 104 főt a cseh országrészekben.

Miközben az ország lakossága 1921 és 1930 között 10,55%-kal szaporodott, és a magyarságon kívül a többi nemzetiség is "aktívvá" került ki a népszámlálásból, a magyarságnak 52 698 főnyi (7,08%-os) veszteséget kellett elszenvednie. "A magyarság számának ily meghökkentő arányú csökkenését a népszámlálás eredményét ismertető hivatalos statisztikai kiadvány is szükségesnek tartotta megindokolni valamilyen módon... A Csehszlovák Statisztikai Hivatal azt a hivatalos következtetést vonta le, hogy az előző 1921. évi népszámláláskor a Felvidéken még irreálisan sokan jelentkeztek magyarnak, mivel az ottani szlovák lakosság nemzeti öntudata akkor még nem volt eléggé szilárd."

Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyét, ui. a "kétlaki lelkek" (s ilyenek kétségtelenül voltak) már az 1921. évi népszámlálás során "elpártoltak" a magyarságtól. A "zsidó nemzetiséggel" való manipulálás tovább növelte a magyarság veszteségeit (1921 és 1930 között 11 560 fővel). Nem kevésbé fájdalmas volt a "rendezetlen állampolgárságú személyek" mellőzése a statisztikában (11 254 fő). A "csendes, de folyamatos kivándorlás" (ez főként nyugati országokba irányult) ugyancsak csökkentette a csehszlovákiai magyarság számát (15 287 fő). Megindult az asszimiláció, amely főként a városok magyar lakosságát "kezdte ki". Végül: egyes számlálóbiztosok is "túlbuzgónak" bizonyultak.

Az 1930. évi népszámlálásban is megemlítt "rendezetlen állampolgárságú személyek" egy részének sorsát mutatja be Kovács Éva Hontalanok (Az 1922-ben Kassáról kiutasítottak listájáról) c. közleményében. A közel 600 személy az illetőség fogalmának a magyar jogtól eltérő csehszlovák értelmezése miatt került ebbe a helyzetbe. Az illetékeség kérdését végül is az 1926. évi Dérer-Szentiványi törvény rendezte megnyugtatóan.

Jugoszlávia

Éger György a Drávaszög nemzetiségi viszonyai az elmúlt száz évben (1880-1981) című dolgozatában (217-257.p.) megállapítja, "hogy a Drávaszög magyarsága 1941 óta folyamatosan csökken" (1941: 24 145 fő, 46,6% – 1981: 9 920 fő, 18,6%, illetve ha kibontjuk a "jugoszláv" nemzetiségűek közül a magyarokat: 12 500 fő, 23,4%), miközben azért "az 1910-ben magyar többségű 13 községből 9-ben ma is a magyarok vannak abszolút többségben".

Egyébként a régió népmozgalmára az alacsony termékenység, magas elvándorlás, népességcsere, továbbá a délszlávok térhódítása (főként 1948 után) a jellemző.

Szovjetunió

Nagydobrony – egy falu, amely a térképen is megtalálható című dolgozatában (299-

313.p.) cáfolja meg Balla Gyula azokat a nyugati magyar nyelvű lapokban a hetvenes évek utolsó harmadában "felröppent" híreszteléseket, amelyek szerint 1945-ben vagy 1946-ban ezt a kárpátaljai magyar községet a szovjetek foszforbombákkal elpusztították, lakosságát pedig – néhány véletlen túlélő kivételével – kiirtották volna. E híresztelések szerint a falu azóta sem épült fel, s az azóta megjelent térképeken sem jelölik helyét.

Ezzel szemben az az igazság, hogy Nagydobronya a kárpátaljai magyarság közös megpróbáltatásaiban ugyan osztozni kényszerült, ám nem semmisült meg, s az elmúlt évtizedekben – meglehetősen fejlett nemzetiségi infrastruktúrával – nagyközséggé fejlődött, és hatezer lakosával megmaradt kálvinista magyarnak. A térképeken is megtalálható.

USA

"Nincs birtokunkban egyetlen olyan kiadvány sem, amelynek alapján biztonsággal megmondhatnánk, hogy mennyi az 'amerikai magyarság' jelenlegi száma... A még az óhazák/ban születettek jelenlegi számát hozzávetőlegesen 150 ezer főre tehetjük... A népszámlálás szerint a mindennapi életben rendszeresen magyarul beszélők száma közel 180 ezer fő, azonban egy másik felmérés szerint ez az adat túlzott... A magyar anyanyelvűek körülbelül 420-450 ezren vannak... Az Egyesült Államok lakosságának etnikai eredetéről készült vizsgálatok elemzése azt mutatta, hogy a magyarok, illetve a tisztán magyar felmenőkkel rendelkezők száma 600-700 ezer között lehet. Pontosabbat nehéz megállapítani, miután e felmérések elmosták a magyar és a magyarországi származás közötti határokat. E népesség mellett nagyjából egymillió emberben él a magyar származás, illetve a szülők, az elődök kibocsátó országaként Magyarország emléke... A bevándorlók leszármazottainak társadalmi mobilitását a jelenlegi források alapján nem lehet nyomon követni... A tanulmányomban is idézett nyelvészológiai kutatások... azt tanúsítják, hogy... az asszimiláció megállíthatatlan folyamat. Még akkor is, ha ezt ma nem olyan egyenes vonalúnak tartjuk, mint ahogy az »olvasztótégely« szelőséges hívei látták. Joshua Fishman szerint az amerikai társadalomban az etnicitás ma az amerikai identitás sajátos kifejeződését jelenti... Sőt, miután sokféle módja van annak, hogy valaki amerikai legyen, ennek egyik útja lehet az, ha az egyén vagy bármely közösség egy etnikumhoz, valamely nyelvhez és kultúrához is bizonyos szintű kötődést mutat" – ezek a legfőbb következtetései Fejős Zoltán Magyarok az Egyesült Államokban az 1980-as években (Demográfia, társadalmi adatok, fogalmi problémák) című, számos igen gondos elemzést felvonultató tanulmányának (177-216.p.), amely esetenként más "származási csoportokra" és nemzetiségekre, illetve létszámukra is közöl tényeket-adatakat.

A Fejős-tanulmány sajátos kiegészítője Kovács Ilona New York magyarságának demográfiai átrendeződése a változó olvasói igény tükrében (1900-1940) című dolgozata (259-281.p.), amely a könyvtárhasználat prizmáján keresztül enged bepillantást a város magyarjai mozgás- és magatartásformáinak változásaiba.

A magyarságkutatási dokumentáció kérdései

Miközben a kötet minden egyes dolgozata a magyarságtudományi irodalom dokumentációját is gazdagítja bőséges, Magyarországon eleddig gyakorta ismeretlen források felkutatása, illetve hivatkozása révén, e forrásirodalom felveti dokumentációs nyilvántartásának módszer- és rendszertani kérdéseit is. Dippold Péter – a Magyarságkutató Intézet tapasztalatai és fejlesztő munkája alapján – Területi szempontok érvényesülése a ma-

gyarságkutatói dokumentáció rendszerében címen (283-295.p.) e kérdések egyikének megoldási lehetőségeiről értekeznek.

A kötet legvégén megtaláljuk a Magyarságkutató Intézet munkatársainak 1987. évi válogatott publikációinak listáját.

Magyarságkutató 1988: A Magyarságkutató Intézet évkönyve

Főszerk. Juhász Gyula – Bp.: OSZK ny., 1988. – 337 p.

F.T.

A felvidéki magyarság száma 1921-ben és 1930-ban

A csehszlovákiai szerző – a korabeli előanyagokra és statisztikai jelentésekre támaszkodva – az 1921. és az 1930. évi csehszlovák népszámlálás történetét, a magyarság szempontjából felettebb kedvezőtlen kimenetelét statisztikai jelentésekre támaszkodva írta meg.

Csehszlovákia az állam megalakulását követően csakhamar létrehozta az Állami Statisztikai Tanácsot, illetve szak- és albizottságait. A Tanács népszámlálási bizottságának elsődleges "feladatai közé tartozott annak meghatározása, hogy az elkövetkező (1921-es) népszámláláskor a számlálóbiztosok a megszámlált népesség anyanyelvét vagy nemzetiségét felvételezzék-e."

A bizottság a nemzetiség közvetlen bevallása mellett döntött, s a népszámlálási törvényjavaslatot a Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűlése 1920 áprilisában törvényerőre is emelte. Egy később kelt rendelet a népszámlálás eszmei időpontját 1921. február 15-e éjszakájának éjfélelben határozta meg. Ez a 35 paragrafusból álló kormányrendelet, amely a törvény végrehajtási utasítása volt, egyebek mellett kimondta: a népszámlálás folyamán konkrétan felvételezni fogják a megszámláltak nemét, családi állapotát, korát, illetőségét, nemzetiségét, vallását és foglalkozását. A rendelet egy további paragrafusa úgy intézkedett, hogy az adatfelvétel részben számlálóívek, részben összeírási ívek alkalmazásával történjék. A számlálóíveket maguk a megszámláltak töltik ki, az összeírási ívek kitöltése pedig a számlálóbiztosok feladata.

A szerző ezzel kapcsolatban a népszámlálás egyik "szellemi atyját", Antonin Boháč professzort idézi, aki szerint "az olyan soknemzetiségű és többnyelvű államokban, mint például a Csehszlovák Köztársaság is, a népszámlálások nemzetiségi statisztikai mindig különösen nagy jelentőséggel bírnak, s éppen ezért a 'nemzetiségi /illetve, nyelvi/' statisztika eredményeit a mi államunkban is bizonyára a legnagyobb érdeklődéssel és izgalommal várják". Popély szándékolt "magyartalanításnak" tartja a népszámlálás "nemzetiségcentrikus" módszerét, hiszen még az említett professzor szerint /is/ legalább az egyik hangsúlynak a nyelvi hovatartozáson kellett volna lennie, no meg az önbevallásokon /a számlálóíveken/. Helyettük azonban - zömmel - a szubjektív felmérők szempontjai /ezeket tartalmazták az összeírási ívek/ döntöttek.

Ezeknek a kétes hitelességű módszereknek tudható be, hogy 1921-ben az 1910. évi népszámláláshoz képest szlovénia területén 150 ezerrel kevesebben vallották /vallhatták/ magukat magyarok.

Az 1930. évi – az 1921. évihez kísértetiesen hasonló elképzelésekre alapozott – népszámlálás tovább csökkentette a magyarok részesedését. Ekkorra már, a természetes szaporulaton alapuló előrejelzések dacára, az 1910. évihez képest kétszáz ezerrel csökkent a csehszlovákiai – főként szlovéniai és kárpátaljai – magyar lakosság száma.

A magyarság disszimilációját olyan tényezők segítették elő, hogy a felmérők többségükben nem tudtak magyarul, a szlovák hangzású nevek viselőit eleve "csehszlovákoknak" minősítették, a zsidó valláson lévőköt az uralkodó nemzet soraiba utalták, az ími-olvasni alig tudókat, a politikailag megfélemlíthetőket pedig egyszerűen "leírták a magyarság számlájáról". Mindezekhez még hozzá kell tenni a repatriálók tízezreit. Summa-summárum: az 1910 és az 1930 között eltelt két évtizedben jelentősen csökkent a magukat "tűzön-vízen át" magyarnak vallók száma Csehszlovákiában 896 ezerről alig 550 ezerre.

A magyarok aránya /elsődlegesen Szlovákiában/ e "művezetés" folytán nem érte el azt a húsz százalékot, amely lehetővé tette volna az anyanyelv teljesen szabad használatát, a polgári demokratikus jogok kiaknázását.

Mivel az ok-okozat tágasabb kibontása hiányzik az ismertetett tanulmányból, ennek pótlása végett fel kell hívni a figyelmet a História c. folyóirat 1982. évi 4-5., 1984. évi 1., 1986. évi 1. és 1987. évi ugyancsak 1. számában megjelent, e tárggyal foglalkozó tanulmányaira, Rónai András: Térképezett történelem (Bp. Magvető, 1989.) és Berend T. Iván: Válságos évtizedek (Bp. Magvető, 1987.) c. művére, továbbá nem utolsósorban Jócsik Lajos, Duray Miklós, Janics Kálmán e tárgyban jól hasznosítható monográfiájára, illetve szlovákiai magyar írók (Gál Sándor, Turczel Lajos, Duba Gyula, Cselényi László) alkotásaira.

Popély Gyula: A felvidéki magyarság száma 1921-ben és 1930-ban. = Századok, 123. évf. 1989.1-2.sz. 44-75.p.

Cs.A.

A kárpátaljai magyarság megmaradásának esélyei

Egy közösség, adott esetben a kárpátaljai magyarság megmaradási esélyeit mindenkéltt a közösség (populáció) nagysága, száma, a lakott területhez és politikai egységhez való aránya valószínűsíti.

A kárpátaljai lakosság közel egyharmada magyar vagy magyar anyanyelvű – hangzott el 1989 őszén, az öntudatra eszmélés eufóriájában. S hogy ez nemcsak "népetimológiai" szinten érzékelhető, azt egy idén készült MTA-tanulmány is alátámasztja, amikor 259000-ben határozza meg az 1936-ban Kárpátalján élt magyarok számát (a csehszlovák népszámlálásra és különféle mai forrásokra hivatkozva).

Ezzel szemben a valóság: Kárpátalján századunk harmincas éveiben a magyar nemzetiségű hontalanokat s a második világháború után idecsatolt tucatnyi ungi község lakosságát is beleértve, mindössze 120 000 magyar nemzetiségű és egyben magyar anyanyelvű lakos élt. A túlzó adatok forrása egyrészt becslés, másrészt a magyar anyanyelvű vagy magyarul (is) tudó zsidóság beszámítása, ami értelemszerűen "ingoványos" talajra visz; a monarchia idején ugyanis 36 000 zsidó vallotta magát magyarnak, az irredenta számvetés 86 000 magyar anyanyelvű zsidóval számolt.

Ezt a 120 000-es közösséget is súlyos veszteségek érték. A második világháborút követően a mintegy 7000-7500 kárpátaljai magyar katona közül közel 5000 nem tért vissza Nyugatról. Legalább ennyi volt a front elől elmenekült tisztviselők, vállalatvezetők, mérnökök, vasúti tisztek és tanárok száma is. Az 1944-ben a szovjet hatóságok intézkedései alapján "háromnapos munkára" elhurcoltakból 20-23 ezren veszték el. A kárpátaljai magyarság 1945-ben a fentieket és a természetes szaporulatot is figyelembe véve nem

lehetett több 92-95 ezer főnél. Ezt a közösséget tovább fogyasztotta, legalábbis statisztikailag, azoknak a száma, akik épp az elhurcolás elkerülése végett szlováknak vagy ruszinnak vallották magukat.

A kárpátaljai magyar közösség lélekszáma tehát a szovjet időszak kezdetére kritikus szintre süllyedt. A tudósok jóideje egy-egy közösség hanyatlásának kritikus pontjai között tartják számon az adott élettérre véített egyedszámot. Ez a hipotézis, amelyet populációs elméletként ismerünk, és kevéssé különbözik (legalábbis rejtett indítékaiban) az automatizmus elméletétől, egy közösség belső struktúrájának hiányosságait is végzetesnek tekinti. A háború után Kárpátalján nemcsak az írók, de az értő olvasók is hiányoztak; mérnökök, jogászok, tanítók. S aki maradt, azt rövidesen elhurcolták.

A kárpátaljai magyar közegben, elsősorban a Tiszaháton látványosan jelent meg az "értelmiségpótló" réteg. Ezek a magyar kultúrájú, de nem magyar származású pedagógusok és szakértelmiségiek, köztük a Csehszlovákia felbomlásakor elsősorban Angliába menekült és repatriált zsidó kommunista vezetők lettek a magyar etnikum gazdasági-politikai irányítói másfél-két évtizedig, amikor egyrészt a generációváltás vonta ki e réteget a magyar kultúra köréből (gyermekük már orosz iskolát végeztek), részben az izraeli-arab háborúk miatt (újraéledt) antiszemitizmus készítette őket kivándorlásra.

A kárpátaljai magyarság a létezését veszélyeztető fizikai kihívásra demográfiai robbanással válaszolt. Az évi 4000-es természetes szaporulat következménye, hogy 1959-ben az első szovjet népszámlálás 146 000 magyart (+ 20 000 magyar anyanyelvűt), majd az 1979-es népszámlálás – már alacsonyabb növekedés eredményeként – 171 000 magyart talált Kárpátalján. A növekvő kivándorlás miatt ez a szám azóta lényegesen nem emelkedett, bár egyre többen vallják magukat magyar anyanyelvűnek azok gyermekei, leszármazottai közül, akik a vészorkorokban a megalkuvást (és az életet) választották. A kárpátaljai magyar kultúrközösség mindezt összevetve sem éri el manapság a 200 000-es lélekszámot. Ugyanakkor pozitív fejlemény, hogy részben pótolta a humán- és műszaki értelmiség hiányát.

A kárpátaljai magyarság ma is kétlaki. Amíg ez korábban a megmaradás egyetlen esélye volt, ma alapvető korlátja. Nem lehet ugyanis büntetlenül egy közösséget fél évszázadig ösztönös védekező állásban tartani. Az oldódással, a nyitással azonban együtt jár a feloldás veszélye is.

A gazdasági okokkal szorosan összefüggő a kárpátaljai magyarság pszichikai kondíciójának ügye. Meginogtak az öröknek hitt erkölcsi törvények, a kiirtott férfi-korosztály, a képzett tanítók hiánya ugyancsak folytonossági hiátust okozott az átörökítésben. Az "ezer év óta nem volt semmi" és a "szovjet-magyar" fogalom erőltetése is súlyos károkat okozott. Nem utolsósorban ennek tudható be, hogy épp az alapvető lehetőségek megjelenésekor szakad meg a harmadik nemzedék egy részének lelki kötődése szülőföldjéhez, amikor okkal - ok nélkül, néha valóban csak a "közép-európai luxus" kedvéért adja fel otthonát.

A kárpátaljai magyarság többségének szülőföldhöz való nemzeti-lelki és gazdasági kötődése sem jelenti önmagában és automatikusan a megmaradás biztonságát. Ez a magyarság alapvetően antibiotikus közegben, környezetben él. A természetföldrajz szerint lakóhelye az ún. "kárpátaljai süllyedék", amely lényegében a múlt század közepéig egyetlen összefüggő vízivilág volt. A Szernye, a Fekete-víz, a Latorca mocsárvilágának felszámolása önmagában is "időzített bomba" lett. Ehhez járul még a hegyi folyók

forrásvidéken működő, elavult technikájú vegyi gyárak környezetszennyezése. Az egyébként szép, idillikus tiszaháti táj, "megmérgeződött". A járványokat csak erős fertőtlenítéssel, vegyszerezéssel sikerül megakadályozni. Döbbenetes a légszennyezés. Nem véletlen, hogy a beregszászi járásban a legnagyobb a tébécés betegek (és az új fertőzöttek) száma. Az alkoholizmus szintén népbetegség.

Genetikailag is szűkre zárt ez a világ. Az okok a 18. század közepéig vezetnek vissza. Ekkorra ugyanis a kárpátaljai magyar népesség szinte teljes egészében kipusztult. Mai "szálláshelyén" mindössze 1500-6000 magyar élhetett. A legtöbb jobbágyfalut 1-2 család telepítette újra, s az elzárt vidékeken miimális volt a mobilitás. Ez feltételezi a törvényszerűen nem mérhető "genetikai sodródást". Ez is, és a felsorolt gazdasági-lélektani okok is előidézői a suicid halálesetek gyakoriságának.

Mindent egybevetve: a kárpátaljai magyarság ma létében veszélyeztetett. De hogy a populációs elmélet kényszerű szabályai nem feltétlenül érvényesülnek, arra nézve reménytelő üzenetként idézhető fel Claude Levi Strauss empirikus tapasztalata: az egyik dél-amerikai törzs "társadalmát" tanulmányozva találkozott a "fizikai" és az "emberi" világ elkülönülésével. S bár a két világrend közt nem az emberi a hatalmasabb, a természet bizonyos fokig mégis legyőzhető, ha elismerjük áthághatatlan törvényeit.

S. Benedek András: A megmaradás esélyei. = Hatodik síp, 3.évf. 1991 2.sz.1-3.p.

(autoref.)

A nemzeti kisebbségek problematikája a tudományos kutatómunka prizmáján keresztül

Az önmagát szocialistának definiáló politikai rendszer a tudomány vonatkozásában sajátos szó szerkezetet hozott létre: a (társadalmi) politikai döntéseket a tudománynak kell verifikálnia. Ez a tudomány és a politika párhuzamos létezésének tagadásával volt egyenértékű, hiszen eleve egyedül a politika volt az, amely a társadalmi "törvényszerűségeket" érzékelti tudta.

A tipikus kisebbségkutatásban egy szigorúan meghatározott hármasságban (anyanemzet, nemzeti kisebbség, többségi nemzet) kellett gondolkodni, ami e hármasságnak mint relatívan autark komplexumnak kezelését hozta magával.

Az elválasztó folyamatokat előtérbe állító kutatás, az értékek kiegyensúlyozatlan elemzése azt a benyomást keltette, hogy bizonyos folyamatok (pl. az asszimiláció) csak a "nemszocialista" politikai rendszerek következményei. Így hát a politika a kisebbségi kérdést a trójai faló parádés díszeként használta fel.

Ezek után nem lehet vitás, hogy az új körülmények között a kisebbségkutatásnak is új irányban kell elindulnia. Ez az irányzat a kisebbségekre mint "társ szerzőkre" koncentrál. Különösen két dolog érdekes benne; az egyik, hogy miként határozza meg a "tárgyát", a másik hogy interdiszciplináris kutatási módszerekkel kíván élni.

Ami a tárgymeghatározást illeti: egyfelől – mondjuk – az olaszországi, az ausztriai és a magyarországi szlovén, illetve a szlovéniai olasz és magyar kisebbséget olyan etnikai kisebbségnek lehet tartani, amely a történelmi események folytán, illetve az Európa e részében bekövetkezett nemzeti-állami konszolidáció következtében kívül rekedt saját nemzeti államán. Másfelől lehetőség van olyan értelmezésre is, hogy a kisebbség, nem lévén egy országban anyanemzetével, kötelező erejű állami státusszal rendelkezik a

többségi nemzet keretei között, s mint ilyen az új nemzeti-állami entitás környezetének hatására önálló vonásokat nyer, miközben anyanemzetéhez is kapcsolódik. Elmondható, hogy a "tipikus" nemzeti kisebbségek idioszinkratikus organizmusok, s fejlődésüket a kettős szocializáció folyamatai határozzák meg. Mindez arra enged következtetni, hogy problematikájuk megoldása korántsem könnyű.

Az interdiszciplináris módszer és a komparatív elemzés – pl. a magyarországi szlovén és a szlovéniai magyar kisebbséget "tárgyazva" – könnyen feltárhatja a sok etnikai részfolyamat egymást kiegészítő egyetemességét és "évgyűrit".

Az efféle kutatási törekvések hozzá fognak járulni a nemzeti identitás és a politikai pluralizmus kérdésének mélyebb megismeréséhez, illetve az egységes szlovén, olasz és magyar kulturális tér értékeinek feltáráshoz.

A szlovéniai nemzeti kisebbségek helyzete jelenleg paradox: a fejlődő törvényhozás mellett folytatódnak az asszimilációs folyamatok. A feloldás érdekében az "együttélés" fogalmának eredeti s nem pedig a nemzeti kisebbségek rovására "realizált" értelmét kellene jogaiba visszahelyezni.

Egy posztmodern társadalom körülményei között a deasszimilációs folyamatokról való érdemi eszmecsere előtt a nemzeti kisebbségek vonatkozásában az alábbi problémacsoportok újragondolására van szükség: területi elhelyezkedés, lélekszám, kultúra, történeti emlékek, gazdasági struktúra, az egyes etnikumok közötti viszonyok, a nemzetiségi képviselő mértéke a kisebbség életéről döntő intézményekben, az anyaországgal ápolts kapcsolatok, a kisebbségi lét fennmaradásának és fejlődésének feltételei, az identitástudat kiépítésének, fennmaradásának és/vagy elvesztésének kérdései /iskolák, egyesületek, politikai szervezetek, hírközlés, egyházak, munkakörnyezet stb./.

A szlovén Nemzetiségi Intézet a fenti kérdések összességét empirikus vizsgálat alá kívánja venni a muramenti magyar, illetve a rábamenti szlovén nemzetiség körében. Ezt a szándékot támogatja az a – hasonló elvekre alapozott – magyar tervezet, amelyet "Etnikumok közötti viszonyok urbánus környezetben Lendva és Monostor példáján" gyűjtőcím alatt magyar és szlovén kutatók közösen fognak végrehajtani.

A szlovén intézet ezen felül különös figyelmet fordít a szocializálásban résztvevő különféle médiák összehasonlítására, a kétnyelvű iskola kialakítására, amelynek kutatása egy nemzetközi OECD/CERI-projekt keretében realizálódik. (A vele kapcsolatos beszámoló Ethnicity 1. címen jelent meg).

Komac, Miran: Narodnostnomanjinska problematika skozi prizmo raziskovalnih procesov. = Sodobnost, 39. leto, 1991.5.st. 535-539.p.

B.S.

A mai Jugoszlávia immigránsainak etnoszociális jellemzői

A bonyolult gazdasági és szociális jelenségek rendszerint felfokozzák a migrációt egy-egy vidék, ország vagy régió lakosságának körében. A migrációs jelenségek jellemzői tehát lényegében a társadalom állapotának mutatói is. Így volt ez a népvándorlás korában, a mai értelemben vett nemzetek kialakulásakor éppúgy, mint az iparosítás és az urbanizáció folyamatában. Ugyanakkor a migrációs folyamatok egész sora az etnográfia körébe kapcsolható, hiszen a jelentős munkástömegek mozgása nemcsak társadalmi következményekkel jár, de megváltoztathatja az etnikai helyzetet mind a kiinduló, mind a befogadó országokban.

A hatvanas évek elejétől a jugoszláviai vendégmunkások száma megnőtt Európában, és Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország és Törökország vendégmunkásai mögött a hatodik helyre kerültek. S mivel Jugoszlávia soknemzetiségű állam, a migrációs jelenségek etnoszociális hatása is elég határozottan érzékelhető. 1981-ben 625 065 vendégmunkás és 249 896 családtag, tehát Jugoszlávia összlakosságának 3,9%-a élt az ország határain túl. A korlátozó intézkedések ellenére Nyugat-Európában ma is körülbelül 1 millió jugoszláviai él.

Jugoszláviában érzékelik a gazdasági migráció pozitív hatásait is (a munkanélküliség csökkenése, a beérkező valuta tekintélyes volta stb.), de számon tartják a negatívumokat is: a képzett szakemberek elvándorlását, a nem az ország számára megtermelt anyagi javakat, egyes vidékek elnéptelenedését, a falusi gazdaságok elöregedését stb.

Egyre inkább érzékelhető, hogy ez a migráció hatásait tekintve igen bonyolult és összetett. Az etnikai szempontú váltások ezen belül mind a kiinduló, mind a befogadó országban érzékelhetők.

Igen jelentősek a különbségek a migrációs mozgás viszonylatában az egyes régiók és nemzetiségek között. 1981-ben a kiutazók közül legtöbbször Horvátországból, (24%), Szerbiából (autonóm területei nélkül: 23,2%), és Bosznia-Hercegovinából (20,9%) származtak. Sokkal kisebb a többi köztársaság kiutazási aránya: Crna Gora (2,2%), Szlovénia (6,1%), Vajdaság (7,5%), Koszovo (4,5%).

A tíz évvel korábbi adatokhoz viszonyítva azt látjuk, hogy csökken a gazdasági kivándorlók száma Horvátországban, a Vajdaságban, Szlovéniában és Bosznia-Hercegovinában, míg növekszik a Szerbiából, Koszovóból, Crna Gorából és Makedóniából származó vendégmunkásoké.

Az első években tehát a fejlettebb gazdaságú területekről a szakképzett munkások mentek külföldre, mígnem a technikai forradalom eredményeképpen egyre kevésbé volt igény a munkájukra, s helyüket átvette a jugoszláviai belső gazdasági fejlődéssel párhuzamosan felszabaduló szakképzetlen munkaerő.

Jellemző a népmozgások iránya is. A legfőbb befogadó országba, Németországba elsősorban Koszovóból, a Vajdaságból, Bosznia-Hercegovinából, Horvátországból és Szlovéniából utaznak munkavállalók. Szerbia munkavállalóinak legfőbb célállomása Ausztria, Franciaország és Svájc, míg Crna Gora és Makedónia munkavállalói igen gyakran a tengerentúlon, Ausztráliában és az USA-ban kapnak munkalehetőséget.

A célország kiválasztásában a kulturális-történelmi hagyományok működnek közre. Érzékelhető ez a vendégmunkások nemzetiségi megoszlásában is, de itt is döntő a társadalmi gazdasági faktor.

A jugoszláv kutatók kiemelik, hogy az egyes nemzetiségek képviselői általában onnan vándorolnak ki, ahol kisebbségben élnek. A horvátok például Boszniából és a Vajdaságból, a muzulmánok Crna Gorából és Koszovóból, az albánok Crna Gorából, Koszovóból, Makedóniából és Szerbiából.

A horvátországi és vajdasági vendégmunkások migrációját az is elősegíti, hogy ez a terület az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott, s a gazdasági és kulturális kapcsolatok öröksége megkönnyíti a népmozgást. Koszovóban ugyanakkor az alacsony gazdasági színvonal és a tradicionális nemzeti értékek védelme is csökkenti a migrációt.

A migrációt előkészítő tényezők közé tartozik a hagyományos létformák felbomlása. A jugoszláviai vendégmunkások 2/3-a paraszti származású, ezen belül is a legerősebb az

arányuk a gazdaságilag fejletlenebb tagköztársaságokban. Minél urbanizáltabb egy-egy település, annál kevesebben vándorolnak ki belőle. Kevesen vállalnak külföldön munkát a városkörnyéki falvakból. A külföldi munkáról végleg hazatérők nagy része nem a szülőfalujában, hanem a városokban telepszik le. Így fordulhat elő, hogy fokozatosan a mezőgazdaságilag fejlett területek egy része is elnéptelenedik. Helyenként a 20-45 éves férfiak háromnegyede tartozik a távollevő népességhez.

Jelentősek a különbségek a vendégmunkásként külföldön élők között a nemek tekintetében is. A legkevesebb nő (5,3%) Koszovóból származik (az összes koszovói vendégmunkás arányában), a legnagyobb a vajdasági nők aránya (45,1%).

A munkaképes lakosság elvándorlása jelentős változásokat okozott a falvakban. Különösen sokat változott a nagyobb terhet vállaló nők családi szerepe. Felbomlottak a patriarchális család kötelékei – legkevesbé a mohamedán vallásuak körében.

A Jugoszláviából származó vendégmunkások sokféle etnoszociális csoportot képeznek a fejlett kapitalista országokban. E csoportok jellemzőit az határozza meg, milyen

A jugoszláv vendégmunkások nemzetiségi megoszlása (1981-es adatok)

Nemzetiségük	számuk	% arányuk Jugoszláviában	% arányuk saját nemzetiségükön belül
crnagorac	8 561	2,6	1,5
horvát	231 527	19,8	5,0
makedón	66 868	6,0	5,0
muzulmán	57 704	8,9	2,9
szlovén	45 218	7,8	2,6
szerb	265 067	36,3	3,3
albán	63 271	7,7	3,7
magyar	15 864	1,9	3,7
cigány	8 167	0,7	4,9
szlovák	2 871	0,4	3,6
török	4 469	0,5	7,7
román	2 899	0,1	9,0
egyéb	7 865	0,7	5,4
nem meghatározott	5805	0,3	0,8
jugoszláv	39 109	5,4	3,2
ismeretlen	42 166	0,7	27,5
összesen:	867 431		

etnikai közegekből és hova kerültek tagjaik, illetve milyenek a befogadó népesség sztereotípiái a kisebbségekkel szemben. Az integráció foka ennek megfelelően lehet adaptációs vagy asszimiláns. Sajátos az új közegbe került gyermekek beilleszkedése. Igen gyakran hiányosak az ismereteik arról az országról, ahonnan származnak, keresztnevüket szívesen változtatják meg a környezet igényeinek megfelelően, s gyakran szüleikkel is a befogadó ország nyelvén beszélnek. Ez ugyanakkor nem jelenti etnikumuk teljes elvesztését. Az utóbbi években kisegítő iskolák, klubok, egyesületek hálózata igyekszik a lazuló kapcsolatokat erősíteni.

A felvetett problémák egyértelműen jelzik, hogy a migrációs folyamatoknak olyan jelentős szerepük van a gazdasági élet és különösen az etnikai kisebbségek életének alakulásában, amely döntően befolyásolja egyes régiók, de akár egyes országok jövőjét is.

Martinova M.J.: Ètnosocialnye osobennosti sovremennyh immigrantov iz SFRJu. = Rasy i Narody, 1989.19. vyp. 134-148.p.

S.B.A.

A balti köztársaságok társadalmi mozgalmainak politikai jellege

A nyolcvanas évek előtt látszatra reménytelenséggel vegyes apátia uralta a balti térséget. A társadalom jelentős része elfogadta a szovjet rendszer játékszabályait, ugyanakkor egyértelműen a nemzeti jelleg, irodalom, kultúra megőrzését tartotta legfőbb feladatának (a korábbi elv, miszerint a kultúra formájában nemzeti, tartalmában szocialista, mind gyakrabban adta át a helyét az egyre nemzetibb formájú, egyre kevésbé szocialista tartalmú megközelítésnek). Időről-időre azonban felléptek az ún. disszidens csoportok is: szamizdatokat szerkesztettek, vagy más módon fejezték ki egyet nem értésüket. Ezek mindvégig marginális jelleget hordoztak, jóllehet minden disszidens a megmaradásra beállt társadalomból üzetett ki (egyesek Szibéria felé, mások Nyugatra). Ezzel együtt a nem lázadó többség és a maroknyi disszidens közt csak mesterségesen lehet határvonalat húzni.

1986 nyarán megélnékültek a korábbi nem lázadók, s színreléptek a disszidensek új csoportjai: a peresztrojka és glasznosztj valószínűleg azt a benyomást keltette bennük, hogy ezúttal többről van szó, nem egyszerűen a hatalmasok újabb trükkjéről. Érdekes módon az addig el-elmaradozó Lettország lépett most elsőként: létrejött egy Helsinki '86 elnevezésű csoport s egy környezetvédelmi klub. E szervezetek aláírásgyűjtő akciójukkal egyre szélesebb rétegekkel ismertették meg céljaikat. 1987 nyarán pedig már jelentős tömegmegmozdulásokra került sor. Június 14-én az 1941-es sztálini deportálások áldozataira emlékeztek meg a szabadságszobornál, majd augusztus 23-án a Molotov-Ribbentrop paktum évfordulóján tiltakoztak a Baltikum bekebelezése ellen. A Helsinki-csoport vezetőit ezt követően letartóztatták, ám a hatóság most már nem tudta a megfélemlítéssel elérni célját, sőt. A Helsinki-csoport elleni intézkedések következtében egyre jobban előtérbe került a környezetvédők mozgalma. Több tízezres gyűléseiken politikai célokat is megfogalmaztak (a nemzeti himnusz és nemzeti jelképek használata stb.), s elérték azt, hogy a kormány lemondjon egy környezetre ártalmas vízierőmű megépítéséről.

Litvániában Szabadság Ligát hoztak létre, mely rögtön akciószövetségre lépett a lett Helsinki-csoporttal.

A hatóságok hónapról-hónapra jobban tartottak az új mozgalmak népszerűségétől,

ezért a sztálini terror áldozataira emlékeztető gyűléseket szerveztek az alkotó szövetségek közvetítésével. Egy ponton azonban meglepetés érte őket: ezek a hivatalos támogatással induló vállalkozások hamar átcsaptak egy hazafias – néprfront jellegű – mozgalom létrehozásába (1988. április: Észtország, június: Litvánia, augusztus: Lettország).

Eleinte a hazafias mozgalmak meglehetősen szerény programmal álltak elő: támogatták Gorbacsovot, a peresztrojkát, ám a hatóságok növekvő bizalmatlansága egyrészt radikalizálta őket, másrészt hallatlan módon megnövelte népszerűségüket. Kezdetben a disszidens mozgalmakkal szemben távolságtartó magatartást tanúsítottak, később azonban, mint egy ernyő alá, minden hazafias és demokratikus mozgalomnak helyet kínáltak. Ez viszont a nemegyszer Gulagot megjárt disszidensek tévesztését vetítette előre, s ezért utóbbiak kritizálni kezdték a néprfrontokat (pl. Szabadság Liga és Helsinki-csoport a Sajudist). Így lényegében három irányzat alakult ki: a kisebbséget vonzó volt disszidens csoportok, a nagy többséget mozgósító néprfrontok, s a hatóságok támogatta - főleg az orosz "betelepülteket" átfogó - interfrontok. Jellemző a kommunista pártok viszonya e mozgalmakhoz. Azt azonban előzetesen meg kell jegyezni, hogy 1988/1989 fordulóján – Magyar- és Lengyelországot megelőzve – Litvániában már valódi többpártrendszer működött.

A kommunista pártok megérezték a valós veszélyt, s politikájukat egyre nemzetibb céloknak voltak kénytelenek alárendelni, hogy el ne veszítsék a szélesebb rétegek támogatását. Ennek következtében a legfelső tanácsok radikális törvényeket fogadtak el a növekvő függetlenség jegyében, vagy épp a Molotov-Ribbentrop paktum következményeit annullálták. A litván kommunista párt pedig még a szovjet párttól való elszakadását is bejelentette, mintegy éreztetve azt, hogy a litván kommunisták nem Moszkva besúgóí, hanem tisztességes litvánok. Ez irányban egész odáig mentek, hogy az 1989 nyarán Svédországban rendezett össz-litván konferencia nyilatkozatát az USA-ban székelő Litván Felszabadítási Bizottsággal és a Sajudisszal közösen írták alá (a litván kommunista párt ideológiai titkárának szintjén). Ugyanez év novemberében a litván kommunisták elfogadták a Sajudis azon javaslatát, hogy a Kereszténydemokrata, illetőleg a Szociáldemokrata Párttal, a Zöldek Pártjával stb. együtt határozzák meg a legszükségesebb politikai tennivalókat. November 14-én aláírták azt a közös nyilatkozatot, amely az alkotmány 6. paragrafusát hatálytalanítja (ez szögezte le a kommunista párt vezető szerepét), továbbá előírja a Molotov-Ribbentrop paktum következményeinek felszámolását Litvánia teljes függetlenségének megteremtése céljából. Ugyanakkor érdekes, hogy ebből a politikai tárgyalásból kirekesztették a (volt) disszidens csoportokat. Közben úgy tűnt, hogy a gorbacsovi Moszkva elfogad valamilyen függetlenségi variánst, ha ez nem szakítja ki a balti államokat az unióból.

Összefoglalva megállapítható, hogy az először hivatalos segítséget élvező, majd nyilvánvalóan függetlenedő néprfront mozgalmak reális társadalmi támogatást élveznek, s komoly befolyást gyakorolnak a korábbi egyeduralgó kommunista pártokra is.

Ha a soronlévő választások e hazafias mozgalmakat fogják hatalomra juttatni – a szerző írása 1989. novemberében hangzott el egy Amerikában rendezett konferencián –, akkor a jövőben komoly konfrontációkra kell felkészülni a Szovjetunió és a magukat függetlennek kikiáltó balti államok között.

Shtromas, Alexandras: How Political Are the Social Movements in the Baltic Republics? = Nationalities Papers, 18.vol. Fall 1990.15-21.p. S.P.

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Az irodalom mint a nemzeti önmegismerés folyamata. Pillantás Délkelet-Európára

Aligha lehetne alkalmasabb terepet találni a nemzet – nacionalizmus – nemzeti irodalom fogalmain való töprengésre, mint amelyet ez a régió kínál. A térség mindig is bővelkedett nemzeti problémákban, s az ellentétek nemegyszer vezettek véres összecsapásokra.

A XVIII. századi törökellenes harcok ugyan még a keresztényi összetartozás érzését erősítették, ám a felvilágosodás kora az itt élőket már arra ösztönözte, hogy hovatartozásukat, közösségi kötődésüket érzelmileg is átéljék. A közösségi érzés alapja elsősorban a nyelv volt. Ennek tudatosulása viszont az oktatást előfeltételezte.

A romantika később azt sugallta e népeknek, hogy olyan közösségként éljék át összetartozásukat, amely valami őseredetivel és egyben alkotói jelleggel ruhazza fel tagjait. Herder hatása, majd a népdalkincs gyűjtése általános volt. E korban, a XIX. század elején, a nemzeti nyelvet lényegében a falusi népesség hordozta, mivel az igazgatás, az oktatás és kereskedelem nyelve idegen volt. Ezért az irodalmi nyelv megteremtése minden nemzet számára komoly erőfeszítést feltételezett. Áll ez még a magyarokra is, akik pedig már a XVIII. század elején megszabadultak a törököktől, ám a német és latin használata hosszú ideig háttérbe szorította saját nyelvüket. Az 1836-ban elhunyt Kazinczy érdeme a nyelvújítás, mely a nyelvi szabályok lefektetésén túl kiterjedt fordítási irodalmat is eredményezett.

A szlovákok nem rendelkeztek közös nyelvi fejlődésen alapuló történeti kontinuitással, ezért érthető, hogy J. Kollár és P. Šafarik először a cseh nyelvet javasolta irodalmi nyelvként, majd A. Bernolák a katolikus szellemiséggel összefüggő nyugat-szlovák nyelvjárást igyekezett ilyen irányban fejleszteni. Végül csak az L. Štúr által 1845-ben elindított Slovenské Národnje Novini című újságnak köszönhetően dőlt el a kérdés a közép-szlovák nyelvjárás javára. Štúrék gondolkodására jelentős hatást gyakorolt a Bécsben élő szerb V. Karadžić, aki a császári könyvtárőr, J. Kopitar támogatásával azt a gondolatot terjesztette, hogy a nép által beszélt szerb nyelvet kell általánossá tenni, megszabadulva a kevesek által ismert egyházi szláv korlátaitól. Jelszava e mondat lett: Írj, ahogy beszélsz, és olvasd, ahogy leírva látod!

Karadžić álma a horvát illír mozgalom sorsdöntő elhatározása eredményeként teljessé vált be. Jóllehet az "illírek" a három tájszólás közül a "kaj"-t (kajavstinát) beszélték, mégis, minthogy a szerbek számára a "sto"-nyelvjárás (stokavstina) volt érthető, hajlandók voltak ez utóbbit elfogadni immár a szerbekkel közös irodalmi nyelvként. E megállapodást L. Gaj illír, Karadžić pedig szerb oldalról 1850-ben Bécsben írásban is megerősítette. Az aláírók között szerepelt két neves szlovén is, habár e megállapodás idején már elvetették azt az addig fennálló lehetőséget, hogy a szlovéneknek is a horvátokkal és szerbekkel közös irodalmi nyelvük legyen.

A szlovének ekkor már a kulturálisan meghatározó súlyú felsőkarintiai tájszólás mellett döntöttek, s csak arra figyeltek, hogy a szerb-horvát nyelv latin ábécéjének megfelelő betűket használják.

A bolgároknál az észak-keleti tájszólás vált az irodalmi nyelv alapjává (ez volt az időközben meggazdagodott kereskedők nyelve). Korábban másféle elképzelések is

forgalomban voltak: legyen közös irodalmi nyelv az oroszokkal és a szerbekkel, illetve az irodalmi nyelv a görög (újgörög) legyen. A kérdést az első bolgár ábécés könyvhöz 1824-ben először író P. Beron döntötte el. A későbbiekben aztán különösen az elvont fogalmakat jelölő szókinccset mégis jórészt oroszból merítették a bolgárok.

A románoknál már a XIX. század elején sikerült az ún. erdélyi iskola képviselőinek az irodalmi nyelv olyan szilárd alapjait lerakni – a szlávtól való függetlenedés jegyében –, hogy a későbbiekben csak bizonyos helyesírási kérdéseket kellett szabályozni.

A görögök soha nem veszítették el származástudatukat, a klasszikus kultúrkinccshez való kapcsolódásukat, mégis elérkezett az idő annak eldöntésére, hogy a nyelv klasszikus változata lesz-e – marad-e – az irodalmi nyelv vagy a beszélt nyelvi változat. Itt kompromisszumos döntés született, vagyis a klasszikus nyelv alapján megtisztított és szabályozott beszélt nyelv vált az irodalmi alapjává.

Egészen különleges helyet foglaltak el az albánok, akiknek többsége mohamedán hitre térte át, s így az iszlám kultúra hatása körükben jelentékeny volt. A megújulás neves képviselői, a Frashëri-tesvérek eleinte törökül és perzsa nyelven írtak, s csak később tértek át az albánra. De még eldöntésre várt: török, perzsa, görög, cirill vagy latin írást válasszanak-e. A latin melletti döntés azonban az irodalmi nyelvben követendő dialektust még nem határozta meg. Véglegesen a második világáborút követő időszak zárta le a kérdést.

A nemzeti öntudatra ébredés folyamatában meghatározó volt, hogy a fentiek szerint kialakult nemzeti nyelveken meglepő gyorsan érett és elismert költészet született: a görögöknél D. Salomonos, a magyaroknál Kölcsey és Vörösmarty, a szlovákoknál S. Chalupka, J. Král', A. Sládkovic, J. Botto, a szerbeknél B. Radičević, a horvátoknál P. Preradović, a szlovéneknél F. Prešeren. Az időbeli eltérések ellenére – a bolgár H. Botev például a fentieknél évtizedekkel fiatalabb volt – elmondható, hogy e nemzetek élete szempontjából talán a legfontosabbnak tekinthető korszakban egy közös nemzedék tevékenykedett. Közös eszmeiségüket Petőfi verse, a Szabadság, szerelem illusztrálhatja a legkifejezöbben. E népek nyelvében a "népem" kifejezésnek is más érzelmi töltése van, mint a németben, franciában vagy az angolban. A nemzeti létért nemcsak szóban harcoltak, hiszen Petőfi és Botev csatában esett el, a Miladinov fivérek börtönben veszítették el életüket, a román A. Russo meggyőződéséért lett bezárva, az albán De Rada épp csak hogy megmenekült a kivégzéstől. A korszak még nem ismeri a nemzeti türelmetlenséget, sem a társadalmi kérdések okozta megosztottságot. A népek sorsközösségének gondolata a későbbiekben sem szűnt meg: jó példa erre Ady Magyar jakobínus dala.

Délkelet-Európa nemzeteinek és azok legjobbjainak sorsában számos szubjektív vagy viszonylagos fordulat tapasztalható. Petőfi – A. Petrović – mindkét szülője szláv volt, a horvát újjászületés költője, P. Preradović a szerb határőrvidék szülőtte, a romániai C. Bolliak vagy D. Bolinteanu voltaképpen aromun volt, s ennek a népcsoportnak talán csak ezért nem sikerült nyelvileg fennmaradnia, mert e nyelven nem született olyan költészet, mely az asszimiláció ellenében hatott volna.

Mennyi az esetleges tünet, és mennyi döntés eshetett volna másképp is: a szlovákok választhatták volna a csehet irodalmi nyelvnek, ha a horvátok a "kaj"-nyelvjárás mellett döntenek, ez a szlovénokkal közös irodalmi nyelvet eredményezett volna, avagy mi lett volna, ha Karadžić nyelvi reformja helyett az egyházi ósláv alapján a bulgárok és szerbek

közös irodalmi nyelvet fejlesztenek ki?

Konstantinovič, Zoran: Literatur als Weg zur nationalen Selbstkenntnis. Ein Blick auf Südosteuropa. = Literatur und Kritik, März 1991. 251/252. H.55-62.p.

S.P.

Irodalmi áramlatok és kölcsönhatások Kelet-Közép-Európában a XVIII. és XIX. század fordulóján

A térség nemzeti irodalmi ekkor lépnek ki izolált helyzetükből és nyernek összeurópai perspektívát. Két áramlat emelhető ki: 1. az anyanyelvi irodalmak fejlesztése új irányzatok és lehetőségek kipróbálása útján; 2. a nemzeti irodalmi hagyomány újrafelfedezése.

A folyamatok valós megismerése érdekében célszerű a szűkebben vett irodalmi megközelítést tágítva a mindennapok kultúráját is tekintetbe venni, minthogy így válhat érthetővé az irodalmi gondolkodás fejlődése. Az irodalom elterjedésében jelentékeny szerepet vittek a kulturális szerveződések, iskolák, folyóiratok; ezek segítettek hozzá a nézetek jobb körvonalazásához és kifejezéséhez. (Wiener Allgemeine Literaturzeitung, Leipziger Literaturzeitung, Tudományos Gyűjtemény stb.).

A magyarországi folyóiratok a magyar irodalom mellett fontos küldetést teljesítettek a szlovák, szerb és más nemzeti nyelvű irodalmak fejlesztésében is. Az időszak olyan szempontból is érdekes, hogy a nemzetiségek élénk érdeklődést tanúsítottak a magyar kultúra iránt. Bécs és Pest-Buda egy nemzetek feletti irodalmi közösség centrumává vált, ahol az újságok, nyomdák, egyetemek, társaságok élénk hatást gyakoroltak a nemzeti irodalmak képviselőire, növelték tájékozottságukat. Fordítások, utánérzések, adaptációk sora jelzi e hatások alkotó folyamatba történt beépülését.

A nagyobb közösséghez, a világirodalomhoz való tartozás tudata a XIX. század harmincas éveiben jelent meg. A nemzeti irodalmak ugyanakkor eléggé túl nem értékelték a nemzeti irodalmi nyelv rögzítésében. Ennek során a korábbi egyházi eredetű változatokkal szemben az általánosan érthető változat került előtérbe. Más kérdés, hogy eleinte az antik példák megtanulása és ismétlése volt divatban, s csak később tudatosult, hogy az antikvitás morális és esztétikai eszméi és ideáljai mellett új utakat és eszméket is fel lehet fedezni.

A kelet-közép-európai irodalmakat az iménti megállapítások ellenére nem szabad egyenes vonalú fejlődésként felfogni. Nem kevésbé volt meghatározó az a mindenkor fennálló kapcsolat, amely az alkotót környezetéhez (megrendelőjéhez, fogyasztójához) fűzte. A szociológiai és mentalitástörténeti kutatások számos kölcsönkapcsolatot tudnak kimutatni az egyes irodalmak, szerzők és az elvárásaikat valamilyen formában kifejező befogadók között.

Noha a korszak íróinak központi célja a nemzeti irodalom megteremtése volt, a kapcsolatok gazdagsága, a korábbi hagyományok továbbélése folytán mégsem indokoltatlan egy közös "kelet-közép-európai irodalomról" beszélni.

Az egyes stílusirányzatok sem különültek el egymástól teljesen. Az iskolás klasszicizmustól csak részben szabadult meg a felvilágosult klasszicizmus, amint ezt a prozódiai harcok jegyében született alkotások mutatják. Aztán hamarosan megérkezett a francia stílus főleg a német rokokó-irodalom (heroikus-komikus eposzok, Schiller és Goethe befogadását jelző balladák stb.). Nem hanyagolható el ugyanakkor a triviális irodalom figyelembevételére sem. Ennek jegyében került sor másod- vagy harmadrangú regények, romanti-

kus irodalmi színjátékok bemutatására .

A nemzeti irodalmak megteremtői nem negligálhatták a "néplélek" elvárásait, s nem egyszer az egyes műfajok "kiskapuin" közlekedve – lásd a drámai műfajok közül a vígjátékot, költészetben a dalt – találták meg az utat a szélesebb publikum szívéhez. Ezek a "könnyű" műfajok az egyszerűbb nyelvhasználatot is lehetővé tették. A magas és populáris irodalom közti szakadék áthidalása azonban ekkor még csak egyedi próbálkozásokban jelent meg.

Megkezdődött s jelentős szerepet kapott a népköltészeti hagyaték gyűjtése és megjelentetése, s ezáltal egy irodalmi népiesség felé vivő út keresése. Ez kimondatlanul is egyet jelentett a klasszicizmustól való elfordulással. Hozzásegítettek ehhez Rousseau politikai és Herder irodalmi nézetei éppúgy, mint az osszianizmus.

E gondolatkör legfontosabb mellékterméke a nemzetfogalom meghatározása, melynek idillikus változata különösen sokat merített a népköltészetből. A XIX. század negyvenes éveiben a mesebeli és történetileg stilizált népi hősök számos elbeszélő költemény főszereplőivé válnak. Emellett a nemzetközileg ismert vándormotívumok is helyet kapnak bennük (nemes ifjú és szegény lány szerelme – Schiller *Ármány és szerelem* című drámáját követően –, transzformálva a palota-kunyhó ellentétbe). Az irodalmi népiesség ott is meghatározó áramlattá vált, ahol az irodalmi nyelvet közvetlenül a népnyelvből fejlesztették ki (szlovák, szerb és ukrán irodalom).

A nemzeti irodalmak kifejlődése nem jelentette a korábbi közös fejlődési tendenciák azonnali megszűntét. Jó példa erre a délszláv népköltészet diadalútja számos más irodalomban (magyar, cseh, szlovák és német nyelvű irodalmak a Habsburg-monarchiában). A bécsi mechitharista és a budai egyetemi nyomdából nagy számban kerültek ki a legkülönbözőbb nyelvű nyomtatványok. Még ebben az időszakban is tevékenykednek kétnyelvű szerzők, akik fontos összekötő kapcsot jelentettek az egyes kultúrkörök közt.

A téma- és motívumkutatás számos rokon vonást s egyben eszmei szinten megnyilvánuló különbséget deríthet fel (pl. Katona és Grillparzer *Bánk bán*-témájának variánsai).

A századforduló kulturális-irodalmi változásai az elmondottak következtében csak részben írhatók le azzal, hogy ekkor megy végbe a nemzeti öntudatra ébredés. A nemzeti határok fokozatos erősödése ellenére sem tűntek el a sokoldalú kölcsönkapcsolatok, az egymás közötti viták hatásokban realizálódó eredményei.

Fried István: *Literarische Strömungen und Wechselwirkungen in Ostmitteleuropa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert.* = *Österreichische Osthefte*, 32. Jg. 1990.1.H.69-77.p.

S.P.

A szlovák és a magyar komparatiztikai kutatások néhány kérdése

A komparatiztika többször megállapított világválsága ellenére mind a szlovák, mind a magyar irodalomtudomány újabb és újabb nézetekkel gazdagítja e diszciplínát. Míg a szlovák irodalomtudományban a komparatiztika elmélete mondható jelentősnek, addig a magyarban a kapcsolattörténet és a világirodalmi folyamat egyes korszakainak kutatása virágzik. Ez összefüggésbe hozható a két irodalomtudomány modern korszakának eredetével.

A szlovák irodalmi gondolkodás hármashetű forrása – az egyik kutató szerint –, a Veszelovszkij-féle történeti poétika, az orosz formalista iskola és a cseh-szlovák strukturalizmus. Egy másik kutató viszont az orosz formalistáknak, a cseh strukturalizmusnak és a bécsi kör filozófiájától inspirált Igor Hrušovský metodológiájának fontosságát hangsúlyozza.

A magyar irodalomtudományban viszont a tárgy- és motívumtörténeti kutatásban, a műfaj-történeti monográfiák egész sorában bontakozott ki a pozitívizmus, majd a két világháború között a szellem-történeti módszer, illetve Oswald Spengler ciklikus művelődéstörténeti elképzelését és Ortega y Gasset és Unamuno filozófiáját bölcséleti alapul tekintő irodalmi gondolkodás, amelynek meghatározó műfaja az esszé volt.

Úgy tűnt, hogy a 40-es évek végén mindkét nemzet irodalomtudományában megszűntek a hagyományok. Túlélve azonban ezt az elméletellenes időszakot – amely azért a filológiai aprómunkának, a kritikai, szöveg- és levelezés kötetek kiadásának kedvezett –, a magyar és a szlovák komparatiztika ismét bekapcsolódott a nemzetközi tudományos munkamegosztásba.

A szlovák komparatiztika kidolgozta a maga elméleti-bölcséleti metodológiáját, új alapokra helyezte a nemzetközi irodalmi folyamatot, és ennek révén közelíteni igyekezett ahhoz a felfogáshoz, amely a komparatiztikában mintegy világirodalom-tudományt tételzett.

Míg a szlovák irodalomtudományban erőteljesen érvényesült a szláv hagyomány, addig a magyar részint az 1930-40-es esztendőik világirodalmi esszéírói kezdeményezéseit igyekezett korszerűsíteni, részint újabb módszerek felé tájékozódott a Helikon c. folyóirat tematikus számaival. A másirányú elméleti tájékozódás ellenére az irodalomtudományi gyakorlatban jelentős bilaterális kötetek sora jelent meg mind magyar, mind szlovák részről. Sőt, a közös vállalkozások révén – a nyelvi nehézségek ellenére – a két irodalomtudomány dialógusa folyamatos és számos vonatkozásban adottak az együttműködés feltételei.

A jelen szlovák komparatiztikáját új utak keresése jellemzi. A Dionýz Ďurišin által szerkesztett egységes tematikájú tanulmánykötetekből kitetszik, hogy az egyes irodalmi régiók politikai, földrajzi, nyelvi és ritkábban egyéb kritériumok szerint rendeződnek. Probléma elsősorban akkor merülhet föl, ha az egyes kutatók rendszeralkotási szempontjait az adott kutató nyelvtudása, rosszabb esetben más irányú, elkötelezettsége szabja meg. Egyébként a történészek és az irodalomtörténészek más-más régió-fogalmakkal élnek. Ezzel kapcsolatos, hogy a magyar irodalomtudományban kevésbé hangsúlyos a régió problémája, és sokkal inkább az egyes korszakok szintetikus feldolgozása, az irodalmi stílusok és irányok egész régiót átfogó kutatása kap benne szerepet. Mindez az elméleti érdeklődés eltérő irányairól tanúskodik.

A komparatiztika egyes részterületeit is más-más módon művelik a szlovák és a

magyar irodalomtudományban (pl. az irodalom és a társművészetek viszonya, az intertextualitás kérdése, a recepcióesztétika jaussi tételei, a hermanautika elterjedése.

A magyar komparatistikában lényegesen gyengébb a szervezett csoportmunka. A megjelenő tanulmánykötetek inkább a módszerek különbözőségét és az egységes terminológia hiányát jelzik, bár a nézetek különfélesége mind a példák mennyiségében, mind a módszerek és szempontok változatosságában gyümölcsözőnek bizonyul.

A szlovák kutatás magasfokú szervezettsége viszont egy adott terület teljes mélységének feltárásával járhat. Annyi máris bizonyos, hogy az egyes nemzeti irodalmak, korszakok, költők konfrontációját felváltó próbálkozások az irodalmi régiók leírására eddig kevésbé emlegetett problémák újszerű kutatáshoz is vezet. Míg Đurišin és csoportja elméletileg közelíti meg pl. a svájci irodalom kérdését, addig a Helikon c. folyóirat tematikus száma a kétnyelvűség, a kettős kultúráltság felől tárgyalja ugyanezt a problémakört.

A nemzetközi irodalmi csoportok és a nemzeti irodalmak egymáshoz való viszonyának kutatása fölveti a nemzeti irodalmak meghatározásának új lehetőségét is (az osztrák, a németországi, a svájci német irodalom). Ezzel rokon probléma a szlovák és a magyar - nemzeti - irodalom jellege.

Az iménti probléma megoldása közös gondolkodásra, közös kutatásra készítené, hiszen a nemzetközi irodalmi közösségek tipizálása csupán csoportmunkában lehetséges. Nevezetesen a történelem kutatóival vállalva tisztázandó a nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség koronként és régióként változó fogalma és jellegzetességei.

Mivel a szlovák és a magyar irodalom azonos régióba tartozik, a két irodalom változó kapcsolatairól, recepció folyamataiból megfelelő következtetéseket levonni csak akkor lehet, ha nem hanyagolódnak el a kapcsolattörténeti kutatások, amelyekhez magyar részről egy korántsem hibátlan, de a legfontosabb adatokat mégis tartalmazó bibliográfia nyújt segítséget. Szlovák részről az értekezéseken kívül egy nem igazán szerencsés szöveggyűjtemény kínál valamiféle betekintést a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok alakulásába. "Szomszédos" irodalmak kutatása során egyébként olyan – a komparatistika több képviselője által kiutasított - diszciplínákat is napirenden kell tartani, mint a nemzetképkutatás. Itt persze az esztétikai tényezőknél kívül fontossá válnak a háttérben működő politikai erők, amelyek megfelelő társadalomtörténeti háttérrel világíthatják meg az alkotásokat.

A közelmúltban lezajlott magyar vita résztvevői is megállapították, hogy foglalkozni kell a nemzetkarakterológiával, mivel az még ma is jelen van az írók és gondolkodók világában. A szlovák és a magyar nézőpontok szembesítése gondolatébresztő tanulságokkal járhat. A nemzetiségi irodalmak vizsgálatakor egyéb – szűkebb és tágabb – kontextusokra is tekintettel kell lenni. Az azonban nem egészen egyértelmű, hogy pl. a szlovák-magyar viszonylatban ugyanazok az elemzési szempontok érvényesíthetők-e, mint – mondjuk – a kanadai irodalmak (angol és francia) esetében, tekintettel arra, hogy Kanadában a két említetten kívül magyar, szlovák, ukrán stb. irodalom is létezik, és ezek költődései a kanadai angolhoz, illetve az anyaországiakhoz nem azonos jellegűek, mint a mi irodalmainké.

Tovább kell tehát gondolkodni a cseh-szlovák irodalmi kontextus és a szlovákiai magyar (és ukrán) irodalom lehetséges összefüggéseinek jellegéről és a következtetéseket higgadtan, egzakt módon kell leírni.

A szlovák és a magyar irodalomtudomány párbeszéde a komparatiztika területén mutatkozik a leggyümölcsözőbbnek. Mindenképpen folytatni kell a párbeszédet.

Fried István: A szlovák és a magyar komparasztikai kutatások néhány kérdése. = Regio, 1.évf. 1990.1.sz. 173-183.p.

K.O.

Magyarországi német irodalom – napjainkban

A "magyarországi német irodalom" kifejezés az 1918 előtti Magyarország német, illetve "szász" és "sváb" lakosságú övezeteiben, továbbá egy-egy városi centrumban és a nyugati határvidékeken történelmileg létrejött regionális kultúrák láncolatának megnevezéseként honosodott meg. Páratlanul színes és tartalmas örökség ez a magyarság számára is, bár a 20. századra – sajnos – magva szakadt. Ennek részint a 19. századvégi városi polgári asszimiláció, részint az e szempontból lényeges régiók (Erdély, Bácska, Bánát stb.) politikai elcsatolása volt az oka.

Annál különösebb az a korábbi örökség folytatásának nem tekinthető újarasjadás, amely az 1960-as évek vége táján mai határaink között megindult. Ez azoknak a baranyai, bácskai, Buda- vagy Sopron-környéki stb. paraszti és iparos-kispolgári származású értelmiségi és autodidakta tehetségeknek köszönhető, akiket a Trianon után megmaradt németiség második világháború utáni súlyos károsodása akár némaságra is inthetett volna.

Egyébként a legkorosabb nemzedék (normális körülmények között a 40-es években debütálhatott volna) néhány, mindent kibíró képviselője élt elsőként azzal a lehetőséggel, amelyet a magyarországi nemzetiségi politika 1956 utáni relatív konszolidációja kínált fel az anyanyelvi művelődés és kultúrateremtés vonatkozásában. Őket követték a fiatalab-
bak.

A német nemzetiségi szövetség hetilapja, a Neue Zeitung útján szervezett tehetség-kutatása hozta felszínre az addig nem is sejtett értékek sok elemét. Ezekből a lapban közölt, az olvasókkal megvitatott, folklorisztikus-naív vagy tanultabb, kezdő színvonalú, vagy gyakorlottabb versekből és prózákból néhány antológia született. "Mély gyökerek". 1974/1, majd egyéni kötetek is követték őket, elsőként Georg Fath, 1977.

Mi a lényegük a szóban forgó írásoknak? Mindenekelőtt az általános emberi kortapasztalat kisebbségi megvallásaként (tehát nem elsősorban a kisebbségi tapasztalat közlése-
ként, ami az adott körülmények között aligha lett volna lehetséges), a halványuló nyelvi és néphagyomány újra tapintásaként (jelentős részben a dialektushoz visszafordulva), a tájtörténeti tudat ébresztéseként foghatók fel. A legfiatalabbaknál azonban már a korszerű és általános individualitás és gondolatiság szólal meg (a magyar és a világirodalom jelenéhez kapcsolódva).

A művek hordozta tartalmak és kifejező formáik számos kérdést vetnek fel a magyarországi új német irodalom "státusát", életképességének tartósságát illetően. A fiatal szerzők – legalábbis pillanatnyilag – jórészt elszakadtak a györekeiktől, míg az idősebbek általuk élnek-alkotnak. Vagyis felvethető: nem túlságosan későn jött-e az újarasjadás, nem bizonyul-e egy nagyon szép illúzió rövidéletű kísérletének, nem telik-e be gyors lehanyaglásával törvényszerű módon egy jobb sorsra érdemes etnikai hagyomány régen elindult végzete? E borús gondolatok gyakorta kapnak hangot a magyarországi német irodalom legnagyobb formátumú, a dolgok mélyére néző tehetségeinek műveiben. Így pl.

Koch Valéria (kötete 1982-ben jelent meg) súlyos melankóliája és "kétnyelvűsége" figyelmeztet erre (német és magyar verseket egyaránt ír.) A nyelvi átjárhatóság útját jelzi Áts Erika is a kötetébe (1981) felvett magyar versfordításai révén. Az itt tárgyalt összefüggéseket magas hőfokon teszi szemléletessé a nemzetiségi gyökerű Kalász Márton magyarul megírt baranyai német sors-regénye (Téli bárány, 1986). Vajon képes lenne-e hasonló teljesítményre anyanyelvén?

A kétnyelvűség önmagában akár megtartó provizórium és metódusa is lehet a szuverén anyanyelvi hazatalálásnak. A kérdéseket végül is a kisebbség további társadalmi lehetőségei döntik el. A nyelvi stabilitás visszanyerését és karbantartását azonban igen bonyolulttá teszi a helyi dialektusok kérdése. Az eltérő történetiségű, nagyszámú dialektusok és az iskolában tanulható "Hochdeutsch" alternatívái között az irodalomnak is nehéz utat kell bejárnia. Azonban mindaddig, amíg van elmondható tapasztalat és vágy a "német" önkifejezésre, útja nem reménytelen.

Magyarország történelmének sok új szakasza bizonyosan sok visszaszorított élményt szabadít fel. A németiség egészével közvetlenebbé vált kapcsolat, az emigráció párhuzamos irodalmi törekvéseinek hazaággaztatása ugyancsak fontos tartalék.

Komáromi Sándor: *Zeitgenössische ungarndeutsche Literatur. = Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung, 14. Bd. 1990. 80-84.p.*

(autoref.)

Litvánia – Irodalom és nemzeti identitás

Litvánia irodalma mindenkor a nemzeti öntudat és az idegen uralommal szembeszülő erő hordozója volt

Az első litván nyelvű irodalmi művek az egyházi latin és az uralkodó réteg lengyel nyelvi-kulturális elnyomása ellenében, kettős súly alatt születtek. (A lengyelesítés 1389, a lengyel-litván perszonálunió életbelépése óta folyt). A protestantizmus, minden epizódjellege ellenére, itt is előtérbe tudta juttatni a népi nyelvet: az első litván nyelvű könyv Luther Kis katekizmusa volt Mažvydas fordításában. 1547-ben Königsbergben jelent meg. Az első katolikus katekizmus ezt csak a vilniusi jezsuita egyetem megalakulása után, 1795-ben követte.

Ugyanez időtájt keletkezett (de csak 1818-ban, szintén Königsbergben jelent meg) a protestáns lelkész-literátor, Donelaičius epikus költeménye, az *Évszakok*. Hexameterében, a bukolikus műfajhagyomány mellőzésével, a litván jobbágy sorsát énekelte meg. Az irodalomkritikusok nemzetközi egyesülése (Párizs) 1977-ben sorolta be az európai irodalom mesterművei közé.

A hétköznapi rendkívüli etnográfiai hiteles, forrásértékű ábrázolását adják Dionizas Poška művei is. Az 1757-1830 között élt szerző eredetileg ügyvéd volt, majd szinte szerzetesi alázattal, nélkülözések közepette munkálkodott a litván kultúra és tudomány megalapozása érdekében. 1812-ben létrehozta az első litván múzeumot.

A lengyel elnyomás 1795-ig, Lengyelország harmadik felosztásáig tartott, amikor a terület legnagyobb része Oroszországhoz került. A nemzeti jogok és nyelv előtt most sem nyílt nagyobb tér. Az 1831-es felkelés nyomán még az egyetemet is bezárták. 1864-ben a litván nyelvű sajtót és könyvkiadást rendeletileg betiltották; ez a tilalom 1904-ig volt érvényben. Előtte, 1860/61-ben még megjelenhetett Antanas Baranauskas Anykšćiai

erdeje című nevezetes műve, amely a litván származású lengyel Mickiewicz által megénekelt hagyományok anyanyelvű feldolgozása kívánt lenni.

A tilalom évtizedeiben a litván nép, titkos szövetségesének érezvén irodalmát, a műveket illegálisan csempészte át a német-orosz határon, amelyeket főként a kelet-poroszországi Tilsitben nyomtattak ki. E korszak mind politikailag, mind pedig művészileg legjelentősebb költője Maironis volt. Tavasz hangok című kötete (1895) a litván természeti táj és a történeti-mitológiai hagyomány foglalatja; egyik darabja (Kur bega Šešupe) a litván nép nemzeti dalává vált.

Az 1904 után felszabadult kulturális sajtó 1918-1939 közötti önálló államiság időszakában élte meg virágkorát. Az irodalom a nemzeti identitás bizonyosságát hordozta, és már képes volt a harcos romantikus és nemzeti-etnografikus hagyományokat meghaladó differenciálódásra is. A folyamatokban nem lényegtelen tényező volt, hogy az elnyomatás körülményei között kialakult átfogó írástudatlanságot fokozatosan 44%-ra sikerült leszo-
rítani.

E korszak irodalmának reprezentánsa Petras Cvirka. Frank Kruk című regénye (1934) az emigráns sors tipikus témáját dolgozza fel, de már a nemzeti önkritika látásmódjával.

A virágzásnak 1940-ben a sztálini bevonulás gyorsan véget vetett. A lakosságot ezrével pusztító és százezrek deportálásával járó terror az írókat sem kímélte: többségük emigrált, számosan Szibériában találták magukat. Azok az írók, mint maga Cvirka, vagy Salomeja Neris, akik kényszerűen lecsatlakoztak az új hatalomhoz, elveszítették alkotói énjüket. Mások belső emigrációba vonultak.

A szovjet rendszer privilégiumokkal édesgette magához akit lehetett, általában pedig eltűrte a korlátozott igazmondás és a kincstári optimizmus között enyhén ingadozó írói látásmódot. Így, inkább csak az SZKP XX. kongresszusa után, a korlátozások ellenére is születtek mérvadó művek, mindenekelőtt a közvetlen jelentől eltávolodott témák feldolgozásával. Fokozatosan érvényre jutott az a hallgatóságos szabály, amely szerint ha az író egy könyvet "oda", egyet "ide" ír, akkor nincs különösebb probléma. Ilyenformán járt el a szovjet Legfelső Tanács képviselői székébe meghívott és 1961-ben Lenin-díjjal kitüntetett költő-reprezentáns, Mieželaitis is. Az ember című szocialista hősköteményével a rendszernek "áldozott", ugyanakkor azonban igen népszerűvé vált lírai költeményeivel a hiteles nemzeti költő rangját is elérhette.

Ez a balti köztársaságokban lényegében egyformán érvényesített relatív szabadság természetesen állandóan feszegette határait. Szamizdat gyakorlatilag nem volt, viszont az alkotók és az olvasók rejtett egyetértése – "összekacsintása" – belülről segített bomlasztani a rendszert. Nem véletlen, hogy a litván kulturális szervezetek elsőként szakítottak a moszkvai központtal, vagy hogy Ričardas Gavelis A vilnai póker című, az elmúlt ötven év világával leszámoló műve már 1989-ben megjelent.

Ma számos író parlamenti képviselőként is helytáll népe független jövőéért. De napirinden van az eddig kényszerűen politizáló irodalom depolitizálása is. Ennek lehetőségét a litván irodalom maga szolgálta meg a nemzeti szuverenitás jegyében folytatott évszázados küzdelmével.

Hell, Cornelius: Litauen – Literatur und nationale Identität. = Literatur und Kritik, 1991. 251/252.H.82-86.p.

K.S.

Kisebbségek nyelvhasználata

Nyelvhasználat és önkifejezés

Felettből téves és leegyszerűsítő az a nézet, amely különösen a többnyelvű térségekben bukkan fel előszeretettel a többségi oldalon, hogy a nyelv csupán a kommunikáció eszköze volna. Ezzel szemben "a nyelv - így az írott szó, de a beszéd is - az emberi egyéniség lényeges összetevője, személyiségformáló elem, annál is inkább, mert az ember gondolkodásának 'hordozója', és ennek folytatásaként az egyéniségnek mint szuverén egyednek kifejezője is". Már a múlt században tudományosan bebizonyították, "hogy az ember nem elvont fogalmak alapján gondolkodik, hanem a gondolkodás 'anyagi hordozója' egy meghatározott nyelv, méghozzá az a nyelv, amely leginkább beivódott egyéniségünkbe." Ezt a nyelvet hívjuk anyanyelvnek, általánosabb terminussal reflexnyelvnek. (Engels érdeme, hogy a klasszikus német filozófia ebbéli eredményei többé-kevésbé közismertté váltak.)

A fentiek fényében - hangsúlyozta már egy 1979. évi tanácskozáson az itt ismertetett dolgozat szerzője - az anyanyelvű iskoláztatás (az egyetemig bezáróan) korántsem csak politikai jog és kérdés. Ennél fontosabb az, hogy a tanulás "azon a nyelven folyjon, amelyen a gondolkodás folyamata, az asszociációk végbemennek, és amely hozzájárul a személyiség kialakításához". Az anyanyelvű oktatás nem teljes vertikuma, különösen a felsőoktatáshiánya miatt kellett Dörme Lászlónak megtapasztalnia, hogy a szlovák értelmiség számos egyede "övnön alul" magyarul gondolkodik, illetve fejezi ki önmagát, "övnön felül" pedig szlovákul. Az iskola nemcsak "nyelvtanoda", hanem a diákok ismereteit gyarapító és személyiségüket fejlesztő intézmény.

Az anyanyelvű oktatás és az anyanyelven való érintkezés fontosságát nem szabad abszolutizálni. E követelményeknek a legjobb szándék mellett sem lehet mindig és mindenütt eleget tenni, különösen a nemzetileg olyan heterogén területen nem, mint amilyen a Vajdaság, sőt az egész Jugoszlávia. Ezért minden nemzetiséginek törekednie kell arra, hogy elsajátítsa a környezet legerősebb nyelvét, sőt még egy világnyelvet is. (Egy ilyen másodlagos elsajátításnak személyiség-gazdagító haszna van mindenképpen.) A nemzetiségi elkülönülés, akár nyelvi, akár társadalmi, akár kulturális tekintetben, kimondottan káros és elkerülendő.

A nemzetiségi gyakran kerül olyan helyzetbe (értekezleteken, megbeszéléseken), hogy hozzászólását mintegy maga "fordítsa le" a többségi nyelvre. Ilyenkor a többségnek el kell néznie a hozzászólás nyelvi fogyatékosait, különben a nemzetiségi szabadságjogaiban érzi sértve magát. S e szabadságjogok egyike az anyanyelven való gondolkodás joga.

Rehák László: Nyelvhasználat és önkifejezés. = Létünk, 20. évf. 1990. 6. sz. 667-672.p.

F.T.

A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai

A bilingvizmust külön nyelvészeti problémaként kezelő felfogással szemben a szerző a kétnyelvűséget a nyelvi fejlődés általános mozgatórugójának tekinti.

A bilingvizmus meglétét és jelentőségét az idegen etnikumba ékelődött, illetve az etnikai határokon élő népességcsoportok életében megjelenő vitatható nyelvi jelenségek statisztikai vizsgálatával is lehet bizonyítani. Erre alkalmasnak látszó alanya Felső-Garam menti, a közép-szlovákiai típusú gömöri és árvai nyelvjárás, illetve a gömöri, árvai, palóc, csángó nyelvjárások archaikus volta.

A kétnyelvűség alapvető problémája az, hogy a szociológiai szempontból alárendelt nyelvi norma a domináns nyelvi norma hatására megváltoztatja-e fenomenológiai szerkezetét, azaz gazdagabbá vagy szegényebbé válik-e ezáltal.

Általános nézet szerint a szókészlet átvételén kívül semmi más nem tekinthető a bilingvizmus következményének. Más álláspontok morfológiai változásokkal is számolnak. A kétnyelvűség hatására azonban legtöbbször nem tarják elképzelhetőnek a fonémszerkezet megváltozását.

Jakobson alaptanulmányában megfogalmazott strukturalista álláspont azonban új munkamódszerek alkalmazására kényszerítette a nyelvészek többségét, nevezetesen hogy a nyelvi struktúrák változásainak okait kutatva nem lehet figyelmen kívül hagyni az ún. nyelven kívüli tényezőket sem. A strukturalista pszichológia - mely elsőként fogalmazta és oldotta meg a komplexitásnak már régebben érzett törvényszerűségeit - következetes alkalmazása a modern nyelvtudományban a hangtörvényeket a nyelvi tendenciák fogalmával váltotta fel. Így voltaképpen társadalmi meghatározottsággal is szemben találjuk magunkat. Figyelembe kell tehát venni a tendenciákat, a szubjektív és a kollektív diszpozíciós, azaz a struktúrán belüli feltételeket, amelyek nyelvi szempontból az egészre irányuló nyelvi fonológiai rendszerként jelennek meg. A nyelv ilyen irányú fonémarendszerét új, funkcionálisan megterhelt jelenségek sora éri és sérti. Az új elemek fonologizálása a megbillent egyensúlyú struktúrát újjá alakítja. A teljességről szóló törvény értelmében azonban az új struktúra rendkívül közel fog állni az előzőhöz.

Az első bilingvis jelenségek lényeges pszichológiai alapja az éles kontrasztra való törekvés. Az idegen elem különösen hangsúlyos értéké válik. A kezdeti stádiumban az egyén fölötti társadalmi és kulturális tények szerepelnek alapfeltételként. A kétnyelvű elemeknek tehát különleges stílusbeli és érzelmi helyzetük van. A szavak mint tagolt egészek a komplex lekiállapotok változó szimbólumai, és egyben a bilingvizmus elsődleges hordozói. Ha a nyelvi tudat már sok azonos fajtájú, ugyanazokból az idegen részleges egészekből álló szókészletelemmel rendelkezik, stabilizálódnak a viszonyok, és a nyelvi tudat új elemekkel gazdagodik. A nyelv eredeti struktúrája meghaladja a gazdagodás fejlődését. Így jönnek létre - gazdagodás illetve szegényedés révén - ugyanazon nyelv új struktúrái. A kulturális vagy hatalmi alapon domináló nyelv nyomására az egyik struktúra új, bár az eredetitől nem túlságosan távol állóvá változik.

A nyelvi rendszer átalakulásának téziseit a Prágai Nyelvészeti Kör tézisei is hirdethetik. Itt a szerző kiemeli a befogadó szubjektumok diszpozíciójának fontosságát, amely annál nagyobb, minél elterjedtebb a bilingvizmus. Ennek következményeként bizonyos lehetőségek elsőbbséghez jutnak, amelyek aztán - a többiektől eltérően - meg is valósulnak. A megvalósult lehetőségek rendszere idővel változhat. A változásokat a történelmi fonológia vizsgálja, három fő szempont figyelembevételével, um. megszűntek-e valamilyen fonoló-

giai ellentétek, kialakultak-e új fonológiai ellentétek és a fonológiai változatlanság mellett nem került-e sor bizonyos strukturális átalakulásokra. Jakobson álláspontjának nyomán a szerző megállapítja, hogy az idegen hatás nemcsak a fonémakészletben okozhat változást, hanem a meglévő viszonyok vagy fonémák funkcionális megterhelésében is megnyilvánulhatnak. A bilingvizmus hatására egy-egy fonémacsoport hasonulhat (ez a folyamat csak honi elemekkel is végbemehet), és olyan új korrelációkat hozhat létre, amilyenek már kifejezetten az idegen hatást dokumentálják. Ide tartozik a dn·dl·ll változás, amelyet Nyugat-Szlovákia nyelvében használtak fel a mennyiségi mássalhangzó-korrelációra.

A bilingvizmus problémakörébe azonban a két nyelvi norma egymásra hatásának vizsgálata is beletartozik, mely az egyén és a közösség konkrét megnyilvánulásai során megy végbe, és ennek eredményeként egy új, a két előzőtől eltérő norma jöhet létre, mely kezdetben az alárendelt nyelvi normához áll közelebb, majd később a fölérendelthez.

A kétnyelvűség mind kommunikatív, azaz tisztán gazdasági, gyakorlati jellegű, mind pedig az aktualizáló stílus terén pregnáns bizonyítékokat produkál. A kétnyelvűség strukturális eredménye a két nyelvi rendszer gazdagságától függ, de eleinte a domináns helyzetben lévő rendszer jellege a döntő. Pl. a kemény szlovák nyelvjárások többsége a német telepések gy-, ty-, ny- típusú lágy mássalhangzókat nem ismerő nyelve nyomán jött létre; a magánhangzók mennyiségi korrelációjának eltűnése a kelet-szlovák nyelvjárásokból; a mássalhangzók mennyiségi korrelációjának eltűnése három magyar gömői településen, közvetlenül a néprajzi határokon.

A későbbi fejlődés során viszont a regresszív tendencia érvényesülhet. Ez történt pl. a szlovák ősréteggel összeolvadt német telepések községeiben. Hasonló a helyzet a szlovák nyelv felső-garami nyelvjárás csoportjához tartozó településeken. Az újonnan létrejött nyelvi struktúra azonban gazdagabb, mint az eredeti szegény nyelvi rendszer, de szegényebb, mint az eredeti gazdag rendszer volt. A nyelvi szférában a bilingvis folyamatok eredményei vagy negatív, azaz konzerváló (Közép- és Alsó Ánya archaikus peremnyelvjárásai) vagy pozitív jellegűek lehetnek. A pozitív megnyilvánulások vagy eliminálók (a már említett kemény szlovák nyelvjárások, a szaláni nyelvjárások leegyszerűsödött esetrendszere, a határmenti magyar települések nyelvéből eltűnt a mássalhangzók mennyiségi korrelációja) vagy konstruktív jellegűek (a nyugati és déli szlovák nyelvjárásokban erősen megterhelt magánhangzó-korreláció érvényesülése, a szlovák nyelv diftongizálódása, a csángó típusú magyar nyelvjárások lágysági korrelációja).

Az élő nyelvi közegben végzett ilyen jellegű jelenségek konkrét és részleges feldolgozása megmutatja majd, mennyit bír el a bilingvizmus kérdésének strukturális felfogása - írja a szerző már 1943-ban.

Arany A. László: A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai. = Régió, 1. évf. 1990. 1. sz. 96-111. p.

A tanulmány eredetileg a *Linguistica Slovaca* 1943. évi kötetében jelent meg, szlovák nyelven. A magyar nyelvű változatot Svoboda Róbert fordította.

K.O.

Magyarul tanuló szerbhorvát anyanyelvű hallgatók helyesírási hibáinak elemzése

A tanulmány az Újvidéki Bölcsészkar szerbhorvát anyanyelvű hallgatóinak dolgozatait vizsgálja. A hallgatók előzetes nyelvtudása nagyon heterogén. a magyar nyelv oktatása négy szemeszteren át, heti 4 órában (összesen: 220-225 óra) folyik. A vizsgálat célja a jellegzetes fonetikai-fonológiai hibák feltárása, a tanítás és a tanulás számára megfelelő tanulságok levonása volt.

Az első rész a tollbamondott szöveget elemzi, a szövegszerkesztés és - összeállítás szempontjait ismerteti, jellemzi a mondat- és szóanyagot szerkezet, terjedelem, ismertégi arány, stílus szempontjából. A szavakat a hangzóállomány összetétele szempontjából is vizsgálja, mivel a szerbhorvát nyelv sem a hangrendet, sem a hosszú és rövid magán- és mássalhangzók közötti különbségtételt nem ismeri.

A második rész mindenekelőtt a hibák gyakorisága alapján rangsorolt szóanyagot mutatja be, számítógép rendezte táblázatban, illetve ennek alapján értékeli a megfigyelt jelenségeket.

A szóvizsgálat fő megállapításai a következők:

- Az ismert-ismeretlen szó viszonylatában az előzetes feltételezésnek megfelelően kimutatható, hogy az 50% feletti hibával számlált 30 szó közül 19 volt az ismeretlen.

- Bár a szerbhorvát nyelv kevesebb összetett szót használ, mint a magyar, az 1-3 és 4-6 szótagig terjedő szavak hiba-aránya csaknem megegyező. Hasonló a helyzet a szavak hangrendjét illetően is, és az ajakréses-ajakkerékítéses hangokat tartalmazó szavak írásában sincsenek lényeges eltérések.

- A hangzónyúlás egy sajátos módjára hívta fel a figyelmet a szerző. Ezt a hangzónyújtást a hosszú magán-, illetve mássalhangzó váltja ki, de a megnyúlás nem a hosszú hangzó melletti, hanem az azt megelőző vagy követő hangon érvényesül. Ilyen hangzónyúlást gyakrabban váltanak ki a hosszú mássalhangzók, mint a magánhangzók. Pl.: előreható hangzónyúlás: "bukkant", "örömmel", "azall"; visszafelé ható hangzónyúlás: "örrömel", "határozzottság", "válltotak"; hosszú magánhangzónak tulajdonítható hiba: "jókora", helyett "jókorra", "javítani" helyett "javítani".

- A hangzónyúlás még egy típusa figyelhető meg, a szókezdő rövid magánhangzó gyakori megnyújtása. Pl.: "íránt", "ízmos", "índul". A hiba oka valószínűleg az, hogy a magyar szóhangsúly mindig az első szótag magánhangzójára esik, míg a szerbhorvátban négyféle kötetlen szóhangsúly van. De közrejátszik itt az előző bekezdésben említett hangzónyúlás is.

A szóhibákhoz hasonlóan a hangtani hibákat és előfordulási gyakoriságukat is táblázatos formában mutatja be a szerző, majd elemzi a hangzókapcsolatok terén elkövetett hibákat.

A magánhangzók áttekintése után megállapítható, hogy a hosszú magánhangzók leírásában több hibát vétenek a hallgatók, mint a rövidek esetében. A rokonhangok írása okozza a legtöbb gondot (á-a, e-é, i-í, o-ó, ü-ű, u-ú). Ennek az lehet az oka, hogy sem a latin, sem a cirill betűs szerbhorvát ábécé – az i-t leszámítva – a magánhangzók jelölésekor nem használ ékezeteket. A tévesztések alapján "kölcsonhatás sávok" is kirajzolódnak a magas és a mély magánhangzók között, bár e sávok nem ölelnek fel valamennyi magánhangzót (á-a-o, ó; e-é-ö,ő; é-e-i,í). Közös vonásuk hogy az adott sávokba tartozó hangok kölcsönösen negatívan hatnak egymásra, pontosabban a másik hang észlelésére.

Az i és ö hangot több hanggal is összetéveszthetik a hallgatók (ö-o, ő, e, ü, u i-í, e, é, ü). Mivel a szerbhorvátban nincs ö hang, ezért a hiba a hanghangrendszerbeli helykeresésének tünete. Az i azonban létezik a szerbhorvátban is. Amikor azonban a tanuló hangképzetének egészében még az é és ü, ú hangok nem alakultak ki, akkor könnyen rokonulhatnak az anyanyelvi i-vel.

A mássalhangzó tévesztések száma jóval kevesebb, mint a magánhangzóké. Ez a két nyelv mássalhangzói között fennálló hasonlósággal magyarázható. Mássalhangzó felcserélések leggyakrabban a képzési helyhez (b-v, m-n, ny-n) illetve a zöngéesség és zöngétlenség (d-t, t-d, stb.) és ritkábban az időtartam változáshoz kötődnek. Mássalhangzócsere a zöngés és zöngétlen hangok csoportján belül is bekövetkezhet (b-g, g-gy, t-k, k-t.). A mássalhangzók egymásra hatásánál a leggyakoribb hiba az egymás mellé kerülő zöngés és zöngétlen hangok észlelése. Ezt nemcsak a hangmódosulás nehezíti, hanem hogy a szerbhorvát nyelv ejtése és helyesírása egyaránt elfogadja az ilyen változást.

A tollbamondott szöveg hibáinak elemzése feltárja a magyar nyelv tanulásának nehéz pontjait, és mind a tanulók, mind pedig a tanárok segítségére lehet.

Bagi Ferenc: Magyarul tanuló szerbhorvát anyanyelvű hallgatók helyesírási hibáinak elemzése. = Hungarológiai Közlemények, 21. évf. 1989. 1-2. sz. 225-249.p.

K.O.

Új erőfeszítések a rétoromán nyelv megőrzésére és szerepének erősítésére

A négy nyelvű Svájc belpolitikájának szüntelen gondja a nyelvi pluralizmus maradéktalan őrzése és működtetése. Különösen a szűkebb hatókörű nyelvekre, a rétorománra és az olaszra vannak tekintettel. A célok eléréséhez egyaránt szükség van felső szintű állami intézkedésekre és a nyilvánosság, valamint az egyének önzetlen állhatatosságára és aktív közreműködésére.

A Graubünden kanton lakosságának kb. 22%-a által beszélt és a szomszédos régiókban elszórtan használt rétorománt 1938-ban népszavazással nyilvánították az ország egyik "nemzeti" nyelvéné (anélkül, hogy ezt az országosan 0,8%-kal reprezentált nyelvet "hivatalos" nyelv rangjára emelték volna.). A regionális nyelvi autonómiáért folytatott harc természetesen korábbi keletű. A ma is működő "Rétoromán Szövetség" (Lia Rumantscha) alapítása 1919-re nyúlik vissza. A német nyelvű környezetbe ékelt kisebbségi nyelv aktivizálása mind a politikai síkon, mind a hozzá ragaszkodók részéről erőteljes küzdelmet involvált.

Így érthető, hogy máig sem fejeződött be teljesen a nagyszámú beszélt nyelvváltozat és az őt írott változat egységesített normájának (Rumantsch Grischun) kialakítása. A Lia Rumantscha által szorgalmazott nyelvi egységesítés (amelynek érdekében operatív tevékenységet is kifejt) csak a legutóbbi évek erőfeszítései nyomán látszik célhoz érni. A Szövetség 1982-ben adott megbízást az egységes nyelvi norma tudományosan megalapozott kialakítására Heinrich Schmied zürichi romanista professzornak, aki a különböző változatok összehasonlító vizsgálata nyomán kidolgozta az egységesítés irányelveit. A komparatista elemzés és szintézis fontos előzményét jelentette az 1938-ban indított vállalkozás: a változatokat áttekintő és a dialektusokat összefoglaló szókincsgyűjtés. A Dicziunari Rumantsch Grischun, – ez a több nemzedék munkájával készült szótár – 113. kötetével, 1989-ben vált teljessé. A nyelvi szerkezet minden aspektusában kidolgozott

norma gyakorlati átültetése érdekében 1989-ben létrehívták az Union Rumantsch Gris-chum nevű egyesületet. A norma használatának elterjesztése várhatóan szívós küzdelmet és emberi ráhatást igényel, hiszen a norma követelése is ellenállásba ütközött a lakosság egy részénél. A tudományos kidolgozás szakaszában (tehát még a konkrét körvonalak ismerete nélkül) sokan mint művi, laboratóriumnyelvet támadták. E véleményekkel ellen-tétben azonban teljesen igazoltak bizonyult szerves fejlesztésű volta, amely "demokra-tikus" szempontokat is figyelembe vett: olyan elemeket emelt ki, amelyek a változatok többségében megvoltak.

A Rétoromán Szövetség erőfeszítései jelenleg a rétoromán napilap elindítására összpontosulnak az eddigi két, hetente kétszer megjelenő és a két hetilap nyújtotta választék bővítése végett. A továbbképző és általános (nyári) nyelvkurzusok szervezése ugyancsak benne van a Szövetség programjában. Ezekhez társul az érettségit adó középiskolákban egész Svájc területén 1990-ben rendszeresen bevezetett alapképzés, amelynek keretében a tanulók "bevezetőt" kapnak "valamennyi régió kultúra- és nyelv-ismeretébe."

Az eredeti tanulmány egyik fejezete bibliografikusan sorolja fel a legjelentősebb réto-román nyelvű publikációkat (néprajzi gyűjteményeket, szótárakat stb.)

Gross, Manfred: Neue Anstrengungen zur Erhaltung und Förderung des Rätoroma-nischen in der Schweiz. = Europa Ethnica, 47. Jg. 1990. 3. H. 117-125.p.

K.S.

Szükségszerű volt-e, hogy a mari irodalmi nyelv a húszas években új szavakkal gazdagodjék?

A címben feltett kérdésre egyértelmű "igen" a válasz. Két okból is. Az első: a 19. század 70-es éveiben kibontakozni kezdő mari irodalmi nyelv korlátozott szókinccsel már nem tudott megfelelni a gyors társadalmi változások "kihívásainak". A második ok: a szókincs-bővítési akció, ha úgy tetszik: nyelvújítás túlnyomórészt megfelelt a mari nyelv szóképző szabályainak és szóösszetételi lehetőségeinek. Ez utóbbi oknál fogva az írásban-nyom-tatásban megjelenő neologizmusok az olvasó közönség körében, majd e körből tovább terjedve, a mari nyelvű közösség körében nem okoztak semmiféle megértési problémát. Ellenkezőleg: nagy távlatokat tártak fel a nyelv fejlődése és az e nyelven való gondolko-dás kiteljesedése előtt.

Ez az örvendetes nyelvújítási pezsgés 1937-ben azzal a "diktátummal" szakadt meg, hogy a mari nyelvet "az orosz nyelvhez kell közelíteni." Talán mondani sem kell, hogy a dolgok ilyen alakulása mekkora károkat okozott a mari nyelv továbbfejlődése szempont-jából, annál is inkább, mivel a már meghonosodott neologizmusokat is el kellett "felejteni", illetve az orosz nyelvből való mechanikus átvételekkel helyettesíteni őket.

A társadalmi olvadás első jeleire (NB. az 1986. évi szovjet állapotokról van szó, s így ez a dolgozat a nyelvészeti munkák felettébb lassú "átfutását" is példázza) a mari nyelv-és irodalomtörténészek szinte egyöntetűleg határozottan el, hogy az anyanyelv fejlesztésének 1937-ben elzárta útját fogják folytatni, minthogy egyedül ez az út alkalmas arra, hogy a különféle történelmi okokból elmaradt nyelvek felzárkózzanak a fejettekhez.

Annál sajnálatosabb, hogy valaki (G.I. Lavrent'ev) megengedhette magának, hogy a 20-as és 30-as évek nyelv korszerűsítési eredményeit egy olyan cikkben (K ocenke leksičeskih novoobrazovanij 20-30-x gg. = Voprosy marijskogo jazyka. Grammatika i

leksikológiá. Joškar-Ola, 1986. 45-65.p.), utasítsa el, amely akár a "sztálinizmus legborúsabb éveiben is íródhatott volna."

Lavrent'ev, mintha időközben mi sem történt volna, a "nyelv- és társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről szóló materialista tudomány" pozíciójából "ostoroz". Szerzőnk legfontosabb vádjait, nevezetesen hogy a "szóképzés tényeinek primitív-téves értelmezésén" alapultak, másfelől antidemokratikus irányzatot képviseltek azáltal, hogy az új szavakat "nem a nép alkotta meg", a bevezetőben olvasható állásfoglalások jegyében, egyszersmind számos konkrét szó- és szóösszetételi példát is felhozva cáfolja meg és utasítja el.

Ivanov, I.G.: Byla li neobhodimost' sozdaniá novyh slov v marijskom literaturom ázyke 1920-h godov? = Linguistica Uralica, 26.tom. 1990. 4.no. 292-297. p.

F.T.

Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját?

John Baugh-val, a University of Texas at Austin néger nyelvészprofesszorával Budapesten készített interjú az USA-ban élő néger nyelvhasználatáról, a sztenderd amerikai angoltól eltérő nyelvhasználat társadalmi, kulturális gyökereiről szól.

A nyelvi eltérések vizsgálatát - Baugh szerint - képzett néger nyelvészeknek célszerű elvégezniük, mert tapasztalatai szerint ők értik igazán ezt a kultúrát, és nyelvi intuícióik is - ellentétben fehér kollégáikkal - azonosak az adatközlőkével.

Az uralkodó amerikai nézet szerint a sztenderd angolnak magas a presztízse, a néger által beszélté alacsony; az érvényesüléshez ezért elegendő a kulturális alkalmazkodás, a hagyományos többségi normák átvétele. Az eljárás akár jószándékú is lehet, meg kell azonban vizsgálni, hogy az említett normákhoz való igazodás együttjár-e a diszkrimináció megszüntetésével. Személyes élménye alapján Baugh válasza a kérdésre kategórikus: nem: sztenderd angol nyelven keresett telefonon lakást, s a fehér bérbeadóval meg is állapodtak. A személyes találkozáskor kiderült azonban, hogy mégis félreértés az egész.

Persze a néger szülők nagy része maga is elutasítja a nem sztenderd nyelvjárásban művelt oktatást: gyermekük érvényesülésének akadályát látják abban, ha nem tanulják meg a többségi társadalmi normákat. Igazából - véli Baugh - olyan átvezető oktatási programokra van szükség, amelyek számolnak a diákok induló társadalmi helyzetével, s amelyek révén lépésről-lépésre haladva jutnak a sztenderd nyelvi normák birtokába.

Az affirmative action törvénye megköveteli, hogy a közpénzekből fenntartott intézményekben bizonyos állásokat az alulreprezentált kisebbségek tagjaival töltsenek be. A diszkrimináció ellenes törvényekkel ellentétben ez a jogszabály pozitív intézkedéseket tartalmaz a hátrányos megkülönböztetés hatásainak megszüntetésére. A fehér szülők egy része úgy véli, hogy e törvénnyel a néger olyan lehetőségeket kapnak, amilyeneket ők vélhetően nem tudnak saját gyermekeiknek biztosítani. A valóságban az affirmative action csak a kvalifikált embereknek nyújt esélyegyenlőséget. Az Egyesült Államokban nem minden állampolgár tartozik a kiváltságosak közé. Noha az előjogokkal rendelkezők a történelem során főlerősítették a szegények szegregációját, sok amerikai négernek az a véleménye, hogy a szegregáció nem feltétlenül rossz dolog. Más feketék ugyanilyen határozottsággal voksolnak a teljes beilleszkedés mellett.

A fehérek és a feketék közötti szegregáció jelentős különbségekhez vezetett az

oktatásban is, mégis, amikor jogilag - az iskolák integrációjával - megszüntették a különállást, a négerék hátrányos helyzete továbbra is fennmaradt. Tanáraik nem tudtak különbséget tenni a nyelvi defektusok és a sztenderd angoltól eltérő dialektus között. Az amerikai iskolarendszer nem vesz tudomást arról, hogy a nyelvhasználat tekintetében három típusba sorolhatók a gyerekek: a/ akik a sztenderd angolt anyanyelvükként tudják; b/ akik a nem sztenderd angolt tudják anyanyelvükként (a fehérek alsóbb társadalmi rétegei, néger gettók lakók gyerekei stb.); c/ akik - bevándorlóként - érkezésükkor nem tudnak angolul.

A "darwini" szemléletű amerikai iskolában a nem sztenderd angolt beszélő diák az iskolai intelligencia-teszteket természetesen gyengébben oldja meg a sztenderd angolt beszélő társainál. Az eltérő kultúrájú diákok adekvát oktatásához el kellene ismerni a társadalmon belüli kulturális különbségek létét.

Akik úgy vélik, hogy ki kell küszöbölni a nem sztenderd nyelvjárást, azok kiküszöbölendők tartják a hozzá tartozó kultúrát is. A 22-es csapdája ez: egyrészt azt mondják, nem viszed semmire, ha nem sajátítod el a sztenderd angolt, de ha megtanulod, akkor sem kapsz garanciát arra, hogy megszűnik veled szemben a diszkrimináció.

Az elit kultúra elsajátításához természetesen alkalmat kell adni a reménybeli elsajátítónak, hogy folyamatosan érintkezhesék e kultúrával; különösen sok interakcióra van szüksége ehhez a nem sztenderd angolt beszélő embereknek. Gyakori eset, hogy a nem sztenderd nyelvet beszélők intelligensek ugyan, de beszédük miatt megkérdőjelezzik logikus gondolkodásra való képességüket. Reményt keltő fejlemény viszont, hogy az értelmes menedzserek egyre inkább felismerik, sok-sok tehetséges ember - a nyelvjárás-hoz tapadó sztereotípiák miatt - nincs annyira hasznára a társadalomnak, mint amennyire lehetne. Baugh beszámol arról, hogy a vállalati menedzserek számára tartott továbbképző kurzusain a hatékonyabb kommunikáció (értsd: az alkalmazottak képességeinek jobb kiaknázása) örvén voltaképpen nyelvi és általában kulturális toleranciára oktatja a hallgatókat. A néger nyelvészprofesszor ügyes módszere azért vált be, mert hallgatói - rangos egyetemekről kikerülve - tisztelik a tudományt, büszkék az új ismeretek befogadására való képességükre. Akikben ez a tisztelet és büszkeség nem munkál, annyit - a több profit reményében - azért megért, ha a fehér és a néger alkalmazottak között kommunikációs problémák vannak, az egész szervezet teljesítménye csökken.

Baugh, John: Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját? = Regio, 1.évf. 1990. 2.sz. 27-44 p.

Ch.Gy.

Kisebbségek kultúrája

"Mintha lét" és filozófia avagy van-e helye a filozófiának a kisebbségi kultúrában?

"... ha azon gondolkodunk el, mit tehet a filozófia annak érdekében, hogy a kisebbség ne csak tegye, de tudja is, amit tesz, akkor a háttérben mindig ott lesz a személyes (de általánosítható) dilemma: mit jelent nemzetiségi filozófusnak lenni?

A kisebbségi lét a maga sajátos történelembe ágyazottsága, de mégis csaknem történelemkivülisége, tapasztalatainak állandó és szigorú lezártasága, de mégis bizonytalansága, a dilemmákat a megismerés elé helyezése révén ontológiai, kognitív és

gyakorlati szempontból is "mintha-lét"-ként értelmezhető. És abból a szempontból is "mintha-lét", hogy az időiség három formáját - a történelmi rendszert, az időrendszert és a transzcendáló rendszert - szervesen valósítja meg. Különösen az időiségnek az a formája hiányzik esetében, amely a hagyományok és a transzcendáló képesség közötti "ürt" kitöltve a mához kötődését garantálná.

Másfelől a kisebbségi lét "köztes lét" is. Az térbeli értelemben, minthogy a kisebbség az anyanemzet kultúrája és az állami besorolás közötti senkiöldjén él, amely rálátást enged mindkét oldalra. És időbeli értelemben is az, amelynek nem azért jellemzője az átmenetiség, mert két létforma között fekszik, hanem főként azért, mert nem teljes lét, hiszen - mint már szó volt róla - hiányzik belőle az időiségnek az a nagyon fontos mozzanata, amely a meglévőket integrálni tudná.

Miközben a kisebbségnek alapvető érdeke, hogy a "köztes létét" a teljes lét irányába meghaladja, identitását mégis csak a köztességre építheti. A felismert helyzet alapján a filozófiának - s ezt csak valódi terepe felől, a transzcendálás irányából teheti meg - könyörtelenül rá kell mutatnia a "mintha-lét" minden összetevőjére és torzulására.

Az iménti állításból viszont következik, hogy a kisebbségi filozófia nem más, mint *contradictio in adjecto*. Viszont lehet és van nemzetiségi - esetünkben egy szlovákiai magyar - filozófus, aki bevallja köztes létét, amely azonban már csak térbelileg az, minthogy szakemberként életvitelében totalizálni tudja saját időiségének egyediségét (nemzetiségi hovatartozásával együtt), szakmája művelésének feltételeit és az eszmék transzcendenciáját. Ez pedig már közvetítő lét, amely úgy viszonyul saját közösségéhez, hogy eredetének intimitását állandóan meg- és feltöri, minthogy a közvetítés bensőségességét nem az önfeláldozó azonosságban, hanem az igazságban lehet fellelni. Filozófusán keresztül a filozófia két eszményt ajánlhat saját "véreinek". Az egyik az egyetemeség igénye, a másik a tolerancia elve.

(A dolgozat megemlékezik arról, hogy régiókban a filozófia - a közismert politikai jelemények miatt - tulajdonképpen "megszűnt önmaga lenni." Szlovákiában az ismét "filozófiává válás" szervezeti feltételei a Szlovák egyesület létrejöttével kialakulni látszanak. Az egyesületnek van néhány "magyarul gondolkodó" tagja is. Ők ugyan - elvileg - külön szekciót is alakíthatnának, mégis jobb volna, ha a környező államok magyar nemzetiségű filozófusait a Magyar Filozófiai Társaság fogná valamiképpen össze. Ez utóbbi megoldás célszerűségét az ismertetett dolgozat következtetései is egyértelműen sugallják.)

Mészáros András: "Mintha-lét" és filozófia avagy van-e helye a filozófiának a kisebbségi kultúrában? = *Regio*, 1.évf. 1990. 3.sz. 1-13.p.

F.T.

Kultúrák találkozására. Adalékok a magyar-szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretetéséhez

"Egy nép vagy nemzet kultúrája közös, de nem egységes" - vallja Tálasi István nemtolsósorban a magyar néprajzi kutatók több nemzedékét jellemző felismerések summáataként. Más kérdés, hogy néhány kísérlet (Barabás Jenő, Gunda Béla) ellenére a "nem egységességen" belüli határvonások elméleti-módszertani kérdéseit nincsenek egyértelműen tisztázva, illetve közkeletűen elfogadva. Ez a kapcsolatok, hatások és analógiák

kérdéseire is vonatkozik. Ahhoz, hogy jobban tudjuk értelmezni őket, ismernünk kell azokat a csatornákat, kommunikációs rendszereket és alkalmakat, amelyek az egyes kultúrjavak vándorlását lehetővé tették. A szlovák-magyar etnokulturális kapcsolatok vonatkozásában igen sok válfaja adódott az érintkezésnek.

Így mindenekelőtt a több helyütt végbement nyelvi asszimiláció önmagában nem hozott kultúraváltást is (pl. a Zobor-vidéki magyar nyelvsziget kultúrája sok azonosságot mutat azon időközben elszlovákosodott települések kultúrájával, amelyek révén "sziget" lett belőle; ugyanez figyelhető meg az elszlovákosodott Sáros megyei református falvakban vagy éppen az elmagyarosodott Lelédén.)

A telepítések és az áttelepítések ugyancsak jelentősek voltak a szlovák-magyar etnokulturális kapcsolatok szempontjából (a 18. századi déli irányban történt vándorlás, a csehszlovák-magyar lakosságcsere). Így került a Kürtre a Kisanánáról áttelepült szlovák családok révén a hátikasban való cipekedés szokása - és így Galánta vidékére a Békés megyei cserépedény.

Nem maradtak kihasználatlanul a kulturális átadásban és átvételben az idénymunka alkalmi (pl. erdélyi idénymunkások közvetítésével kerülhetett a Zobor-vidékre a Kőműves Kelemen ballada egyik változata), a pásztormigráció keretében létrejött érintkezések. Az ún. vándoralakok közvetítő szerepe különösen fontos. A tutajosok, a faeszközárusok, a gyümölcsárusok, a meszesek és az edényárusok egyaránt szoros kapcsolatba kerültek a magyar etnikummal. Ennek "ellentételezéseként" - különféle terményeikkel - magyar árusok is be-bekalandozták a szlovák lakosságú vidékeket. S ki ne ismerné a drótostótok, az ablakosok és üvegesek, a morva miskárólók mozgásának tág, még az akkori ország határain is túllépő rádiuszát. A vásárok és a piacok a kistáji kulturális csere és kiegyenlítődszínhelyei voltak.

A cseregyerekrendszer nemcsak magyar-német, hanem magyar-szlovák vonatkozásban is élénk volt, mégha nem is mozgott meg akkora tömegeket, mint a zarándoklatok és búcsújárások (Bény, Pozba, Kürt, de: Péliszentkereszt, Selmechánya, Bodajk és Sasvár is a távolabbi helyek közül).

Liszka József: Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar-szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez. = Regio, 1. évf. 1990. 2.sz. 220-230.p.

F.T.

Szász-román kulturális interferenciák

A szász és román kultúra területén sokféle kölcsönhatás fedezhető fel. A település a szászoknál mindig szabályos főutcából és a beletorkolló mellékutcákból áll, míg a tipikus román falu szétszórtan álló házakból. Ugyanakkor nemcsak a vegyesen lakott falvakban érvényesülhet a szász szerkezet, hanem vannak tiszta román falvak is, amelyek ezt a mintát követik.

A XVIII. században kialakult erdélyi szász téglaházak adták mintát a román és a magyar parasztnak is. Ugyanez mondható el a festett cserépkályháról és a parasztkarok "trón"-székekről.

A viselet terén már többirányú a hatás. Különösen szembevetendő ez Beszterce /Beszterce-Naszód/ megyében. A parasztnak itt nyáron vászon-, télen gyapjúnadrágot viseltek, a szász-szabás azonban már inkább a románokéra emlékeztet.

Számos példa fordul elő a szücsmesterség terén. A szászok asszonyai eredetileg csak

az ujjatlan bekecset ismerték. A kék-fehér színezésű, gazdagon hímzett prémkabátok, az erdélyi szász-román együttélés eredményének tekintendők.

A szíjgyártás köréből is hozhatók fel kölcsönhatások. A szász mesterek nemcsak saját népességük számára dolgoztak. Például az ún. "vörös" övet a szász és a román egyaránt vásárolta, míg a feketét csak a román.

A legtöbb kölcsönhatás a textiliák körében adódik (hímzés stb.).

A fazekasság vonatkozásában elmondható, hogy a szászok gazdagon díszített csempei Moldváig is eljutottak, ugyanakkor a moldvai román fényezetlen fazekastermékek nem hiányoztak a szász háztartásokból sem.

A XIX. század közepéig a szász fazekasság általában széles körben hatott a magyarra és románra egyaránt (pl. a tordai románra a nagyszebeni, a fogarasira pedig a nagyszebeni és a brassói). Feltehető, hogy a román fazekasság ott gyakorolt visszahatást a szászra, ahol a két népcsoport egy településen élt (pl. Kolozsvár, Beszterce). Figyelembe kell venni azt is, hogy a fazekasok elsősorban a piacra dolgoztak, tehát gyakorta eleve a vevő, a megrendelő ízléséhez alakították termékeiket.

Göllner, Carl: Sächsisch-rumänische Kulturinterferenzen. = Südostdeutsches Archiv, 19-20. Bd. 1976/1977. 144-149.p.

S.P.

Kelet-közép európai együttműködés

A Közép-Európa-vita történeti dimenziói

A második világháborút követően az eddig német hódoltságként szereplő Közép-Európa hosszú ideig legfeljebb az időjárásjelentésekben szerepelt. Ha most – értve ezalatt a 80-as évek második felében elindult vitafolyamatot – mégis feltámadt ez a fogalom (Otto Schily, Habsburg Ottó, Milan Kundera, Konrád György és számos más személyiség munkásságában), mindenképpen szembe kell nézni bonyolultnak és többértelműnek egyként nevezhető kihívásaival.

Mindenekelőtt abban nincs konszenzus, hogy honnantól (a Baltikumtól-e) meddig (egészen a Benelux államokig és Svájcig) terjed ez a régió. A "németek középhegységéről" – még a német egységet megelőzően – annyit lehetett mondani, hogy majd az NSZK szomszédjainak is szabadon módjuk lesz "megvizsgálni azt a vitathatatlan tény, hogy közép-európai érdekeltségekről aligha tárgyalhatnak a németek figyelembevétel nélkül".

A csehek és szlovákok (Milan Kundera) és a magyarok (Konrád György) számára Közép-Európa "egy rendszertől független, végül is (akkor úgy tűnt!) a rendszereket maga alá gyűrő értelmiségi viselkedéskódex, amelynek végső soron az európai összetartozás-tudatot kell erősítenie.

A lengyelek a Közép-Európa kérdésében indifferensebbek: számukra a kérdés úgy vetődik fel, hogy "hol a helye Lengyelországnak Európában". (Erre sajátos történelmük és a második világháború utáni nem kevésbé sajátos helyzetük ösztönzi őket).

Még akkor is, ha Közép-Európa egy szűkebb, Bécs-központú fogalmában gondolkodunk, felmerül a kérdés, van-e ebben a fogalomban kohéziós erő. Illelnek tudni, hogy e szűkebb Közép-Európa sorsát nemcsak "a nemzetközi politika korszakos bűnei", nemcsak a jaltai megegyezések pecsételték meg, mely utóbbiak egyebek mellett "egy

negyvenöt éve tartó békés korszakkal ajándékozták meg Európát", hanem az is, hogy ez a térség két világháború kirobbanásának is a válságövezete volt.

A szűkebben vett Közép-Európát azért sem lehet minden további nélkül rekonstruálni, mivel meggyengült vagy lényegtelenné vált e térség két lényeges "kötőeleme", egyfelől a németiség, másfelől a zsidóság. Ezeket a fejleményeket, amikor még lehetőségük lett volna rá, a Közép-Európában létező államok – rivalizálásuk folytán – nemhogy kivédeni nem tudták, hanem még inkább elősegítették (Szudéta-vidék elcsatolása, szlovákok elszakadása, Tešin lengyel megszállása, a Felvidék Magyarországhoz kerülése). Ebből mindmáig következik: "Közép-Európa történetét... inkább a különbözőségek és kiegyenlítetlenségek, disszonanciák, törések és nyílt konfliktusok jellemzik, mintsem az egység és az összetartozás".

A területi, politikatörténeti bizonytalanságokhoz, a rövid távon aligha megoldható konfliktusokhoz képest lényegesen kedvezőbb sanszai vannak a nem egyszer az európai élvonalba tartozó kulturális örökség (pl. R.Musil, F.Kafka, K.Kraus stb.) újratudatosításának (Magyarországon, Csehszlovákián és Ausztrián túlmenően egészen Galiciáig-Krakóig, a szlovén-horvát országrészekig, a triezti és friauli régióig, sőt: Bajororszáig és Szászorszáig menő térségben). Az erre való készségnek a felsorolt régiók vonatkozásában megannyi jele van, sőt 1972-73 óta egy orgánuma is (Pannónia).

A Közép-Európa-gondolat újjáéledésének – egyebek mellett e dolgozatban is felemlített érvek alapján – sok ellenzője van. Érvek sokaságából még egyet kell megemlíteni: vajon a Közép-Európa gondolatának reneszánsza nem közösíti-e ki Európából a Szovjetuniót, főként Oroszországot. E veszély kétségtelen, ám éppen a nem orosz-barátságukról közismert lengyelek (Cz.Milosz, A.Michnik) óvnak leginkább a dolgok ilyen fordulatától.

A szerző így összegezi mondanivalóját: "Jómagam azon a véleményen vagyok, hogy a Közép-Európa körül folyó jelenlegi viták értelmesek, sőt szükségesek, de nem a fennálló hatalmi csoportosulások robbantóanyaga gyanánt, hanem sokkal inkább a nemzetközi léptékű közös cselekvés érdekében, melynek célja a múlt birtokbavétele, továbbá, mert megalapozhatják azt a már régen esedékes mentőakciót, amely a darabjaira, alkotóelemeire széthullott közös szellemi örökséget feltárja."

Jaworski, Rudolf: A Közép-Európa-vita történeti dimenziói. Ford.Wolf Tibor = Regio, 1. évf. 1990.2.sz. 1-18.p. Bibliogr. Német eredetije: Die aktuelle Mitteleuropadiskussion in der historischen Perspektive. = Historische Zeitschrift, 247. Bd. 1988.3.H.529-550.p.

F.T.

A mi Kelet-Közép-Európánk

Az olyan megnevezések, mint Közép-Kelet-, Kelet-, Közép- vagy Szláv-Európa, jelentésük pontosítását kívánják, minthogy nem világos és nem egyértelmű fogalmak; értelmezésük változik, és a kontextustól függ, amelyben használják őket.

A 19-20. század történettudományának egyik legnagyobb tudósa, Leopold Ranke számára az európai történelem, s alapjában véve a világtörténelem is, elsősorban a história menetét az utóbbi évszázadokban meghatározó germán és román népek történelme volt.

A román-germán Európától keletre lassan emelkedett fel Oroszország, melyet a nyugat-európaiak tudata és képzelete több-kevesebb pontossággal a keleti vagy szláv Európával azonosított. Roger Portal (háború utáni könyvében) a "szláv" Európának

Pétervár, majd 1917 után Moszkva körüli egyesülésében látja a legalapvetőbb történelmi folyamatot. Az így megrajzolt képben azonban hézag keletkezett, mely a német nyelvterületek és Oroszország közé eső, a hézag-léte magától értetődően leginkább átérző országokat foglalta magában.

A háború után főként két történész foglalkozott kiemelten e régiók kérdésével. Francis Dvornik a szlávok történelméről és kultúrájáról adott képet a 17. század elejéig. Az orosz szemlélettel ellentétben határozottan kidomborította a nyugati és keleti szlávok jelentőségét, valamint történelmüknek az orosztól eltérő voltát. Oskar Halecki szerint a nyugati civilizációval való kapcsolat határozza meg alapvetően e szóban forgó régió különállását. A szerző saját, néhány évvel ezelőtt megjelent könyvében – A szláv Európa a 14-15. században – a címben szereplő fogalmat kifejezetten földrajzi meghatározásként alkalmazta; elengedhetetlennek tartja ugyanis, hogy a szláv túlsúly jellemezte területen élő összes népet figyelembe vegyük, hiszen például a magyarok vagy a balti népek mellőzése súlyos torzításokhoz vezetne.

A "globális történelemmé" szerveződő különböző tényezőket igyekszik megragadni Szűcs Jenő magyar történész a "három Európáról" szóló igen érdekes tanulmányában. Ez a három Európa: Nyugat-, Kelet- és Kelet-Közép-Európa; a harmadik meghatározás, írja Szűcs, nem tökéletes, de jobb, mint a többi. Lengyelország, Csehország és Magyarország alkotja ennek az európai régióknak a történelmi törzsét, mely bizonyos jegyek alapján egyaránt különbözik a nyugati és a keleti régiótól.

Világtörténelmi összehasonlító megközelítésben egyre jobban megismert jelenséggé vált a nyugat-európai civilizációs övezet rendkívüli expanziója, amely a 10-11. századtól egészen századunk elejéig megszakítás nélkül tartott. Kelet-Közép-Európa országai néhány évszázad alatt, különösen a 13-15. század folyamán átvették a nyugati civilizáció alapvető struktúráit. Bár a régióban történtek erre próbálkozások, politikai integráció nem jött létre. A 15. század végén a Jagellók dinasztiája hatalmába kerítette csaknem az egész térséget, de a "Jagelló-Európa" államai helyzetének és alapvető érdekeinek különbözőségei már jóval az 1526-os mohácsi katasztrófa előtt szembetűnővé váltak. Országaink sorsát az újkorban különösen két eltérő tapasztalat befolyásolta; a Lengyel-Litván Köztársaságé és azon államoké, amelyek a Habsburg sas karmai közé kerültek. A 16. század elejétől válik érzékelhetővé a Nyugat világexpanziója, míg tőlünk keletre Oroszország ázsiai terjeszkedése lassan-lassan hatalmas birodalom kialakulásához vezetett el.

A 16. században Közép-Európa valóságos mozaikja volt a különböző keresztény és nem keresztény vallásoknak. A katolicizmus és a protestantizmus egyaránt a Nyugathoz kötődött, s a nyugati típusú reformatori mozgalom a 16. század végétől a keleti kereszténységre is kiterjedt. A katolicizmus győzelme után az oktatásba befektetett energiák a 17. századtól meghozták a kellő eredményt a legszélesebb néptömegek következő nemzedékeinél. Ilyen kulturális alapvetésből sarjadtak ki a 19. és 20. század modern nemzeti mozgalmi.

Az első világháború és az addig domináns birodalmak bukása után gyökeresen megváltozott a kelet-közép-európai térség térképe. A birodalmak romjain keletkezett határokat mindenütt vitatták, s majdnem mindenhol az állam kulcskérdésévé vált a különböző nemzetiségű lakosok együttélése, a "nemzeti kisebbségek" problematikája, ahogyan ezt az erősödő sovinizmusok idején jellemző módon megfogalmazták.

1945 után egész Kelet-Közép-Európa a kommunista táborba került. Fundamentális

jelentőségű kérdés, hogyan alakul tovább Kelet-Közép-Európa országainak és az egész kommunista tábornak a közvéleménye. Nagyon fontos, hogy minél több ember tudatában legyen azoknak a veszélyeknek, amelyek a zabolátlan nacionalizmussal járhatnak.

A II. János Pál megrajzolta Európában egyenrangú helyet foglal el a "mi Európánk" is, mely nem minősül ellenséges politikai erőnek a Nyugat vagy a Kelet számára. Nem valaki ellen kell integrálódunk, hanem azért, hogy eredményesen csatlakozhassunk a nagyobb, nyitott egészhez, a tout court Európa-hoz.

A mai, egyre kisebbé váló és egységesülő világban a függetlenségnek az európai identitás új értelmezésével s az Európa-formula újragondolásával kell elválaszthatatlanul összekapcsolódnia. Utunk mindenekelőtt a szomszédokkal, Kelet-Közép-Európával kötött szövetségben keresztül vezet.

Kloczowski, Jerzy: A mi Kelet-Közép-Európánk. = Regio, 1.évf. 1990.4.sz.19-33.p.
H.Z.

A kisebbségek közép-kelet-európai küldetése

A közép-kelet-európai értelmiség napjainkban (a pártállamok vártnál is gyorsabb összeomlását követően) szenvedélyesen keresi önazonosságát. Ez egyfajta antipolitika (Hável és Konrád kifejezése) jegyében indult el, és a nyugat-európai politikai normák közép-kelet-európaivá való átalakítását célozta. A törekvések előterébe mindenképpen a független, ellenzéki és demokratikus gondolkodás került az általános emberi emancipáció megvalósítása érdekében.

Csakhogy: amíg a változás tervét az ellenzéki értelmiség munkálta ki, addig a változást magát jórészt a nemzetközponitú polgári réteg vitte végbe. Ezáltal roppant energiák szabadultak fel ugyan, ám ennek az irányzatnak az állandósulása a közeljövőben egy újkonzervatív Közép-Kelet-Európát eredményezhet.

Igy válik roppant időszerűvé a közép-kelet-európaiság újbóli átgondolása. Van-e ennek a fogalomnak pozitív tartalma, s ha van, mi tekinthető annak. Igaza van Kunderának, aki Közép-Kelet-Európa első tragédiájának a zsidók exodusát és kiirtását tartja. Az ő szerepüket e régió kisebbségei vehetnék át, feltéve hogy a kisebbségi kérdés megszűnik a közép-kelet-európai demokráciák leggyengébb láncszeme lenni.

Jelenleg az a helyzet, hogy miközben a nemzetállamok hisztérikusan védik saját érdekeiket, enyhén szólva: hagyják, hogy a kisebbségek előbb-utóbb kihaljanak, s ezáltal elsorvadjon a Közép-Kelet-Európa térségének ez a második összekötő szövete is. Ez pedig – kunderai szóhasználatával élve – e régió második tragédiáját helyezi kilátásba. Magyarán mondva: a kisebbségek egzisztenciálisan megoldatlan helyzete megghiúsítja európai emancipációjukat, ennek elmaradása pedig eltorzítja a közép-kelet-európai nemzetállamok demokratikus esélyeit.

Hogy ez a régió elkerülhesse a sérülékenység nagyon is reális veszélyét, a kisebbségeket európai szinten kell emancipálnia, aminek következtében a kisebbségek európai távlatú kezdeményezésekre vállalkozhatnak. Politikailag ezt pozitív diszkriminációnak nevezik, szellemi síkon pedig attól való eltekintésnek, hogy a nemzetiségi kultúrák az anyaország szellemi arculatának utánszavai legyenek, s ezáltal marginalizálódjanak.

A pozitív fejlemények előmozdítására állandó jellegű, kormányoktól független közép-kelet-európai kisebbségi kerekasztalt kellene létrehozni, ki kellene dolgozni egy európai

kisebbségi kódexet, az európai kulturális integráció anyagi feltételeit pedig egy, a nemzetállamoktól független kulturális alap létesítésével kellene előteremteni.

Végel László: A kisebbségek közép-kelet-európai küldetése. = Létünk, 20.évf. 1990.6.sz. 643-648.p.

F.T.

Az Európa Tanács és az összeurópai integrációs folyamat

A kelet-európai kommunista rendszerek felszámolódása nyomán az Európa tanács szerepe alapvetően megváltozott. A láthatáron egy új, egységes Európa körvonalai bontakoznak ki. Ezt a jövőt vázolja fel a Párizsban elfogadott "új Európa-charta".

A kelet-európai forradalom és a nyugat-európai integráció

Európa megosztottságának megszűnése több irányban hat ki az integráció kérdéseire:

- a kelet-európai változások általában gyorsítják a különböző folyamatokat;
- A kelet-európai politikai vákuum szívóhatása sajátos közösségbe tömöríti a nyugati integrációs szervezeteket, minthogy együtt kell felelniük a kihívásra;
- az Európai Közösség egyszerre lett gravitációs központja mind a nyugati, mind a kelet-európai törekvéseknek.
- Európát sokrétű "szektorális és regionális" együttműködési háló borítja, amelynek szálai az Európai Közösség, az Európa Tanács stb. bogaiba kapaszkodnak, mint pl. a közép-európai Pentagonale-kezdeményezés vagy a balkáni államok konferenciája (több elképzelés egyelőre még csak papíron van meg);
- a kelet-európai demokratizálódás kezdeti jellege, egyenlensége, a továbbfejlődést visszavető esetleges törések rizikója, a Nyugat számára a készenléti reagálás óvatos taktikáját írja elő, különösképpen gazdasági tekintetben.

Az Európa Tanács és a keleti reformfolyamat

A hidegháború korai időszakában létrehozott Európa Tanács demokratikus emberi jogi célkitűzései összefűzték a benne képviselt nyugati államokat, egyszersmind együttes elhatárolódásra vezettek Kelet-Európával szemben. A leszerelési politika jegyében legfeljebb egy-egy keleti állammal szemben oldódott némileg és esetenként az egészében fennmaradó bizalmatlanság.

A feszültség csak a 80-as évek közepétől kezdett globálisan enyhülni. Ennek során gyors iramban értékelődött fel az integrációs szervezetek szerepe, miközben a bokros tennivalók szerepmegosztásra készítették őket. A legszembetűnőbb az Az Európai Közösség és az Európa Tanács közötti szerepmegosztás: az utóbbi már-már a demokratizálódó országok gyors és folyamatos integrációjának szerve lett, ezzel szemben a Közösség gazdasági-politikai alapú szférájában a globális integráció hosszabb távon érvényesítendő stratégiaként van jelen.

Kettejük között ezért rövid távon akár érdekellentét is kialakulhat, aminek feloldásán vagy megelőzésén konzultációkkal kell úrrá lenniük. Viszonyukban azonban mégis a célok azonossága és egy irányba mutató cselekvés a döntő. A Közösség olykor átvállal olyan feladatokat is, amelyeket mintegy a Tanács helyett, a maga hathatósabb anyagi eszközeivel "flottabbul" oldhat meg (pl. az 1988-as európai film- és televízió-év megrendezése).

Jelentős mérvű szerepmegosztási igény formálódott ki az Európa Tanács és az Európai

Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEEÉ) szerve között is. Ez utóbbi munkájában fokozatosan a kelet-nyugati konfliktuskezelésről a biztonsági és együttműködési kérdések globális európai rendszerezésére helyeződött át a hangsúly. Mint az 1990 évi párizsi csúcsertekezlet eredményei jelzik, a célkitűzések egyértelműen az Európa Tanács feladatrendszeréhez közelítenek, és kettejük szoros együttműködésére ösztönöznek. Az emberi jogi kérdéskörrel foglalkozó apparátusai egyenesen egymásba olvadnak.

A kiegyenlítés mint az együttműködés feltétele és eszköze.

Az Európa Tanács hangsúlyos szerepet játszik az egyes nemzeti jogrendek egymáshoz való közelítésében, az emberi jogok érvényesítésében, az átfogó gazdasági-társadalmi-kulturális normák kidolgozásával kapcsolatos erőfeszítésekben, mindabban, ami az európai együttműködés, a gazdasági és társadalmi előrelépés feltételeit hivatott megteremteni. Tevékenységét konferenciák, akciók, alapítványok, rendezvények jellemzik. A legkülönbözőbb kérdéskörökben mintegy 120 államközi szakfóruma működik folyamatosan. A kelet-európai reformországok fokozódó mértékben csatlakoznak az egyes szakterületi egyezményekhez.

Kelet-európai szempontból különleges jelentősége van annak, hogy a Tanács demokratikus jogrend helyreállításának, illetve kifejlesztésének részeként aktívan foglalkozik a kisebbségi és migrációs problematikával. Az adott országok átalakulásának dinamikája ui. a lehető legelősebben veti fel ennek megoldatlanságát, nevezetesen azért, hogy korábban elnyomott etnikai vagy vallási kisebbségek a demokratizálódás folyamatában önrendelkezési jogaikért lépnek fel;

- a vallási politikai szabadságvágy hajtotta migrációs mozgást felszabadították a lehulló korlátok (pl. a szovjet zsidók kivándorlása);

- helyenként a külföldi munkavállalók akkora tömege koncentrálódik, amely előbb-utóbb összeütközik a helyi lakosság érdekeivel, amikor is a konfliktusok diszkriminációs síkra vetődnek és erőszakban folytatódnak.

Ez az egész Európát érintő problémásor csak a jogi normák és a napi joggyakorlat átfogóan egyeztetett rendszerével kezelhető.

Az interjúk alapján készült terjedelmes tanulmány tárgyalja még a Szovjetunió és az európai integráció kérdését, miközben erősen feltételes megállapításai a legújabb szovjet események tükrében meghaladottakká váltak; foglalkozik továbbá az USA és az európai integráció viszonyával, valamint az Európa Tanács hatókörének jövőjével, ám ez meghaladja szemlék illetékességi határait.

Lucas, Michael R. - Kreikemeyer, Birgit: Der Europarat und der gesamteuropäische Integrationsprozess. = Südosteuropa, 39. Jg. 1990.10.H. 609-626.p.

K.S.

Regionális együttműködés és európai integráció. A Pentagonale magyar szögből

I. Az Alpok-Adria-közösségtől a Pentagonale felé

1990. július 31. és augusztus 2. között ült össze az első közép-európai csúcsertekezlet az osztrák, a csehszlovák, a jugoszláv, a magyar és az olasz kormányfő és külügyminiszter részvételével Velencében. Az értekezleten elfogadták a közös politikai célkitűzéseket, továbbá az öt ország konkrét gazdasági, technikai, kulturális együttműködésének közép-

ívú programját. A találkozó időpontja és helye korántsem véletlen. Az időpont a helsinki európai Együtműködési és Biztonsági értekezlet 15. évfordulójára esett. A színhelyet tekintve: a vendéglátó Olaszország egy hónapja került az Európai Közösség (EK) elnöki zerepkörébe. Vagyis a helyzet világosan utalt az öszeurópai integráció tágabb összefüggéseire.

A csúcstalálkozó egyben megkoronázása volt a régió országok és blokkok fölötti együttműködési törekvéseinek, melyek keretét eredetileg az Alpok-Adria-együtműködés adta.

1. Az Alpok-Adria együttműködés

Az Alpok-Adria-együtműködés 1978 végén Velencében elfogadott alapítódokumentuma három ország – Ausztria, Jugoszlávia, Olaszország – egymással határos három régiójának – Karintiának, Szlovéniának és Friaulnak – közös célkitűzéseit foglalta keretbe környezetvédelem, a gazdasági, tudományos és kulturális együttműködés egyes problémáinak megoldására. E dokumentum abban a tágabb "természetes földrajzi térségben", gondolkodott, amelyet közös történeti hagyományok kötnek össze az újabb keletű államhatárokon és társadalmi berendezkedési választóvonalakon át. Az integrációkísérletbe bevont térség a 80-as évek folyamán tovább szélesedett, és 1990-ben már öt állam részterülete, mintegy 40 millió lakos jutott benne szorosabb kapcsolatra. Olaszország – mint az EK és a NATO tagja – Friaul, Veneto, Trient-Déltirol és Lombardia tartománnyal, a szintén EK- és NATO-tag NSZK (1979-től megfigyelő státuszban) Bajorországgal a semleges és EFTA-tag Ausztria, Karintia, Felső-Ausztria, Salzburg, Staierország, és Burgenland (1987 óta) tartománnyal, az "el nem kötelezett" Jugoszlávia, Szlovéniaával és Horvátországgal és mint "ifjabb" jövevény – a Varsói Szerződéshez és a GST-hez tartozó Magyarország Vas és Győr-Sopron (1986-tól) majd Zala és Somogy megyével (1988-tól).

Az együttműködés szervezete laza strukturájú volt, részint a maga pragmatikus célkitűzései mentén haladt, részint figyelembe vette a partnerek eltérő politikai elkötelezettségeit és gazdasági fejlettségének különbözőségeit. Emellett elvben nyitott volt más együttműködési kezdeményekhez való kapcsolódásra is. Legfelsőbb szerve a tartományi, kökztársasági, illetve - magyar relációban - a megyei adminisztrációk által delegált tanács volt, mely évente kétszer ült össze. Az ügyvezető iroda és a tanácskozások székhelye két évenként helyeződött át egyik együttműködő féltől a másikhoz, nevük türendje szerint. (1989-90-ben Lombardia "elnökölt".) Határozathozatalra csak szoros konszenzussal kerülhetett sor.

Egy-egy bizottsága a konkrét együttműködés következő kérdésköreivel foglalkozott: környezetvédelem, szállítás és közlekedés, kultúra, gazdaság (beleértve a technológiát és a kutatást is), mezőgazdaság és erdészet, higiénia és egészségügy. Független munkacsoportok gondozták a turizmus és a médiák területét (ez utóbbi keretében pl. az évente két ízben sugárzandó közös televíziós magazin-adást). A bizottságok koordinációnak két-két évre szóló feladatát legutóbb Magyarország látta el. Az együttműködés közösség nem rendszeresített közös költségvetést: a költségeket mindig az elnökséget felkérő tag "álta".

Az EK 1981-ben hivatalosan elismerte az Alpok-Adria közösséget. A közösség az EK-val közvetlen együttműködési programról kívánt megállapodni a szállítást és közlekedést, illetve az EUREKA-programban való részvételt illetően.

A nemzetközi nyilvánosság szemében nem eléggé világosan domborodott ki a közös blokkok és társadalmi rendszerek feletti jellege (különösképp Magyarország belépése óta), s az, hogy tevékenysége a helsinki-folyamat elveinek és célkitűzéseinek gyakorlati megvalósításához kapcsolódott.

A magyar megyék felvételét egyébként olasz és jugoszláv részről javasolták (C. Bernini, A. Marković), miközben Magyarország a Varsói Szerződésen belüli partnereinél (főképp Csehszlovákia és a Szovjetunió részéről) aggályokkal találta magát szembe. A négy magyar megye súlya, a résztvevő körben túlnyomó tartományi-tagköztársasági szintekhez képest, amúgy is elég csekély volt. A részvétel erősítését a magyar kormány egy egyeztető bizottság útján szorgalmazta.

2. A négyek kezdeményezése

Az eredeti Alpok-Adria-együttműködési struktúrában korlátozó tényező volt a tagok függősége saját főszuverenitási központjuktól, főként pénzügyi-gazdasági tekintetben. Ebből fakadóan 1989 novemberében Budapesten négy ország - Ausztria, Jugoszlávia, Magyarország, és Olaszország - helyettes kormányfőinek és külügyminisztereinek közös nyilatkozata állást foglalt a regionális együttműködés állami szintre emelése mellett, továbbra is a helsinki-folyamat szellemében. A nyilatkozat aláhúzta az országok kétoldalú együttműködésének addigi sikereit, a közös kulturális és történeti hagyományokat és a nemzeti kisebbségek hídszerepéből adódó érintkezési pontokat az együttműködés alapjainak kimunkálásában. Hangsúlyozta, hogy az "új típusú" együttműködésben nem integrációról, nem nemzetközi autoritású szerveződésről van szó, amely helyettesíteni akarná az EK-t, hanem olyan flexibilis regionális közösségről, amely részeszköze és közbülső fokozata lehet a tágabb összeurópai együttműködésnek. Ennek megfelelően a magasabb szintű új együttműködés is szervezeti központ nélkül, a szóvivő szerepének rotációjával, a képviselői szintek rendszeres találkozása révén kívánja megoldani feladatait, és nyitott az Alpok-Duna-Adria térség más országai (pl. Svájc, Csehszlovákia, Albánia) számára is.

A szóvivői feladat 1990 nyaráig Magyarországé volt, majd Olaszország következett. A gondozandó témák a következőképpen oszlottak el az egyes országok között: közlekedés és szállítás - Olaszország; környezetvédelem - Ausztria; információ és telekommunikáció - Olaszország; kultúra, a kis- és középvállalkozások együttműködése - Magyarország. Magyar részről hangsúlyozták, hogy a közép-európai regionális együttműködés a külpolitika megbízható, konstans eleme kell, hogy legyen.

3. Pentagonale

A külügyminiszterek 1990. május 20-i bécsi-pozsonyi, illetve a miniszterelnökhelyettesek május 27-i bécsi-nagycenki találkozóján került sor Csehszlovákia felvételére a kooperációba, ezzel a négyek együttműködésének pentagonálévé bővítésére. Ezt az új prágai demokratikus fejlődés hitelt érdemlő volta tette lehetővé annak ellenére, hogy a politikai és gazdasági lépések még kezdetlegesek voltak és a magyar kisebbség vonatkozásában konfliktusok veszélye állt fenn (ez utóbbit a magyarok hangoztatták). A csehszlovák bekapcsolódást elsősorban Ausztria támogatta. Magyarország aggályát az ösztérség számára mintaadó "kisebbségi charta" kidolgozására vonatkozó kétoldalú egyezmény közömbösítette, amelyet másfél hónappal Csehszlovákia felvétele előtt kötöttek.

Az új tag belépésével szükségessé vált a feladatkörök elosztásának módosítása. Prága

kapta meg a kultúra és a turizmus területét. Budapesten maradt a vállalkozói téma. A kisebbségi probléma folyamatos magyar képviselője folytán e kérdéskör kezelésére már előzőleg ad hoc-szakértői munkabizottság jött létre, amely kidolgozta a kisebbségi jogok európai szintű szabályozásának tervezetét, s ezt – Jugoszlávia kezdeményezésére – a Pentagonale-országok közös javaslatként terjesztették elő a koppenhágai emberi jogi konferencián. Bár a javaslat leglényegesebb pontját – a kisebbségek kollektív jogainak védelmét – ott nem fogadták el, komoly jelentősége van annak, hogy a kérdéskör megészét éppen a közép-európai regionális együttműködés képviselte.

4. A velencei Pentagonale-csúcs

1990. augusztus 1-én a miniszterelnökök részvételével lezajlott velencei csúcserőszak zárodokumentuma és a miniszterelnökök a helsinki-folyamatban résztvevő 35 országhoz intézett közös üzenete, elsősorban a politikai együttműködést domborította ki. (Jóllehet a politikai kérdéseknek előzetesen csak Olaszország és Magyarország kívánt prioritást adni.) Így fő célkitűzésként fogalmazódott meg a közép-kelet-európai reformországokbeli rendszerváltás biztonságának és stabilitásának segítése, konkrétan a politikai és a gazdasági újjáépítés vonatkozásában. Velencében a Pentagonale mintegy az egész európai együttműködés úttörőjeként határozta meg magát, amennyiben ez a szűkebb körben "lentről" máris megindított folyamat az államok és népek közös gyakorlatában a jövő szélesebb együttműködésének mintáit próbálta körvonalazni. A dokumentumok természetesen hangsúlyozzák az intézményesített struktúra mellőzését, az együttműködés pragmatikus és flexibilis jellegét. A kormányzati szint alatti együttműködési körökkel párhuzamosan szorgalmazzák az interparlamentáris kapcsolatokat is.

Főképp ez utóbbi mozzanat tükrében volt meglepő, hogy a Pentagonale-csúcs elhatározásaival kapcsolatos információkat a magyar kormány elhallgatta. A sajtó alig ment túl a külföldi sajtóértékelések és néhány Antall-, illetve Jeszenszky-interjúrészlet közlésén, amit az ellenzék szóvá is tett abban az értelemben, hogy a kormány rejtegeti a külpolitikai lépések koncepcionális hátterét. A Pentagonale-együttműködésnek a magyar politika számára adódó súlyát a tájékoztatáspolitikai kérdőjelei azonban önmagában nem csökkentik.

Az elfogadott munkaprogram az állandó munkacsoportok számát ötről kilencre bővítette, kettéválasztva az információ és a telekommunikáció témakörét és új bizottságokat létesítve az energia – a migráció és a menekültprobléma vizsgálatára. A bizottsági felelősség új elosztása országonként a következő: szállítás-közlekedés - Olaszország; környezetvédelem és információ - Ausztria; telekommunikáció - Jugoszlávia, kis- és közép-vállalkozások - Magyarország; kultúra és turizmus - Csehszlovákia; tudományos-műszaki kooperáció - Olaszország; energia - Csehszlovákia; migráció - Magyarország. Az első hat területen részletes akcióterveket, projekteket is meghatároztak.

A programponatok finanszírozási kérdéseit illetően az elképzelések a nemzeti finanszírozástól a bilaterális formákon át a nemzetközi pénzügyektől történő együttes igényig terjednek. Több mint szimbólikus volt a jelentősége annak, hogy a nemzetközi pénzügyek képviselői megfigyelőként jelen voltak a találkozón. A skálán belül – úgy vélik – Magyarország a beruházások külső támogatására számít, ezzel szemben Ausztria inkább nemzeti forrásokra kíván támaszkodni.

II. A közép-európai regionális kooperáció magyar szemszögből

1. Az új magyar külpolitika alapelvei

A magyar külpolitika alakításának újszerű körülményei a sajátos kelet-európai rendszerek gyors felbomlásából a szovjet hegemonia összeomlásából, a térségen belül kialakult ideológiai és hatalmi vákkumból, a nemzeti érdekek térnyeréséből, a nemzetek szuverén újraközeledésének és együttműködésének lehetőségéből, Európa teljes átrendeződéséből és egy új európai biztonsági rendszer kifomálódásának távlatából adódnak. Az ebből következő alapelvek:

- a nemzeti érdekek feltétlen prioritása,
- az orientáció egyértelmű áthelyezése a nyugati kapcsolatok irányába, csatlakozás az "európai-atlanti értékrendhez",
- minden egyoldalú függőség elkerülése.

Ez utóbbi mindenekelőtt a szovjet katonai és gazdasági kötődés felszámolását jelenti, – a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeinek sérelme és a gorbacsovi reformpolitika veszélyeztetése nélkül. A váltás szellemében ez a külpolitika a helsinki-folyamat kitűzte öszeurópai biztonsági rendszer irányában haladva kívánja helyzetét "kiegyensúlyozni", differenciált kapcsolatait "atlanti" irányban kitágítani, s ezáltal európai integráció szerveibe mihamarabb bekapcsolódni.

A fentiek szerinti külpolitika a kelet-európai kapcsolatokon belül a következő differenciálással él: korrekt, a kölcsönös előnyökön nyugvó kapcsolatok a Szovjetunióval, bilaterális megközelítéssel a korábbi szocialista szomszédországokhoz fűződött kapcsolatok újjárendezése és elmélyítése. Ahol ezt, Magyarország által nem kívánt módon, kisebbségi konfliktusok zavarnák, ott a magyar külpolitika számít a bilaterális viszony regionális alárendelhetőségére. Eközben megjegyzendő, hogy a magyarok a kisebbségi konfliktusok kérdését nem kezelik kellő óvatossággal.

2. A Pentagonale és a magyar érdekek

A korábbi, négyes koncepcióba bekapcsolódó Magyarország még inkább a belső reformok nemzetközi erőforrásként kereste az együttműködési lehetőséget. Az 1989-90-es változások nyomán helyeződött át esetében a hangsúly az európai integrációs távlatokra, a belpolitikai vonatkozású visszahatások továbbra is érződnek e koncepción belül. Ez kifejezésre jut pl. a kishatárforgalmi kapcsolatok "intern" demokratizáló hatásának túlértékelésében, holott a belső jogosítványok (döntési önállóság, devizajogok stb.) éppen azokon a megyei szinteken hiányoznak, ahol a közvetlen érintkezés a régió határon túli részeivel adott. A három évre szóló magyar kormányprogram is a Pentagonale nyitotta lehetőségekhez köti hozzá a fiatal demokrácia stabilizálását.

Jeszzenszky külügyminiszter szerint a szomszéd országok irányában folytatandó politika lényegi dimenziója a regionális politika. A mikro- és középszintű regionális-szomszédi érintkezés és együttműködés talaján az etnikailag kevert lakosságú területek és a kisebbségi etnikumok olyan emberi, élő tőkét képviselnek ebben a felfogásban, amely nemzetiségpolitikai szempontból pozitívan érinti a kétoldalú kapcsolatok stabilizálását. Ilyen értelmű regionális együttműködési elképzelések irányulnak magyar részről észak-kelet vagy dél-kelet felé is, akár a Pentagonale további kitágítását kilátásba helyezve is. Azonban minden olyan törekvés, legyen bár elsődlegesen gazdasági szempontú, amely a regionális együttműködés talaján az 1920 előtti országrészek és jórészt ma is meglévő

magyar lakosságuk felé nyúl, zavarja, gátolja az érintett államokkal a kétoldalú kapcsolatot, különösképpen ha az "anyaországi" küldetés hangoztatása kíséri. A "Kárpát-Tisza kezdeményezés" mindenképp ebbe ütközik bele, nem egyszer a szent istváni Magyarország helyreállítási kísérletének vádját kiváltva. (Amiképpen már a négyes Alpok-Adria kezdeményezés is a Habsburg-birodalmi nosztalgia felélesztésének vádjával találkozott).

E magyar törekvések a virulens etnikai feszültségek közepette rövid távon aligha lesznek gyümölcsözőek. Reménykeltőbb Magyarország számára a "kopenhágai dimenzió" lehetősége, amely az összeurópai kisebbségi charta kidolgozásán keresztül, elvezethet a kollektív nemzetiségi jogok átfogó érvényű garantálásáig. De ezen az úton is akadály, ha a bilaterális kapcsolatokat a napi konfliktusok retorikájával terhelik meg.

A Pentagonale másfelől katalizáló eszközként értékelt lehetőség az Európához történő csatlakozás távlati célkitűzésében, s nem az azt helyettesítő vagy vele párhuzamos együttműködési megoldás. És ebben az aspirációban a gazdasági faktor a politikaival egyenrangú tényező. Vagyis, ha az Olaszországgal és Ausztriával korábban lehetővé vált regionális együttműködés Magyarország számára a "kaput" nyitotta meg az EK-hoz, úgy ma már azt mondhatjuk, hogy a Pentagonalel az ország az EK "előszobájába" jutott be. Viszont az is elengedhetetlen, hogy Magyarország a regionális együttműködés szintjént minden olyan infrastruktúrát elsajátítson, amely nélkül nem jut tovább az EK "előszobájából", illetve, hogy az "osztályelső" féltékenykedése helyett a többi kelet-európai országgal korrekt versenyben haladjon a modernizáció útján.

Sitzler, Kathrin: Regionale Kooperation und europäische Integration. Die Pentagonale aus ungarischen Sicht. = Südosteuropa, 39.jg.1990.11-12.H. 686-708.p.

K.S.

Rendszerváltás és a szerb-szlovén nemzetiségi konfliktus

Jugoszlávia teljes gazdasági leromlása és az állampárt belső válsága közepette a szerb és a szlovén vezető politikai erők diametrálisan ellentétes kiutat jelöltek meg.

A szerb kommunista Slobodan Milošević (mint miniszterelnök) az "antibürokratikus forradalom" jelszavával hirdette meg az állampárti rendszer populista típusú megőrzésének mikéntjét. Ennek lényege: az ortodox kommunizmus és a szerb nacionalizmus összeötvözése. A program mindenekelőtt bűnbakkeresésbe torkollott. Egyre tágabb körökben "lelte fel" a felelősöket: előbb az "egoista, tehetségtelen" régi kommunista gárdában (ezzel rezonált az ellenzéki mozgalom követeléseivel is), majd a bármilyen természetű pártokon belüli ellenzékben, a sajtóban, a tömegkommunikációban.

Atisztogatások révén Milošević korlátlan ellenőrzése alá vonta nemcsak a párt egészét, de a teljes szerb nyilvánosságot is. Aztán felkorbácsolva a szerb nemzeti sérelmeket, más jugoszláv nemzeteket kezdett vádolni, elsőként a koszovói albánokat. Végül a "szétszakított" (nemzettestével a politikai határain túlnyúló) Szerbia újraegyesítésének szükségességével állt elő. Ezzel a társköztársaságok politikusaiban és a jugoszláv belső határokat kialakító – szentesítő elődökben jelölte meg az ellenséget. A szerbek ellensége lett, utólag, maga Tito is.

A Szlovéniával kifejlődő ellentét a Koszovó-kérdés körül indult el, amikor a szlovén politikai elit, ha csupán emberi jogi alapon is, de bírálni merte Szerbia szuprematista fellépését. A bíráló ki nem mondott lényege a tagköztársasági szuverenitást is veszélyeztető nagy-szerb diktátum, a jugoszláv eszme szerb nemzeti és ortodox-kommunista

kisajátításának elutasítása volt. A szerb válasz erre a "szeparatisták koalíciójában testet öltött fenyegetés" vádjában fogalmazódott meg.

A szlovének érzékenységét ekkor már a pártállam lebontására irányuló elszánás is szította. Az akció nagyobb léptekkel indult meg, mint ahogy azt a fokozatosság és teverszerűség jegyében a reformkommunista vezetés elgondolta (1987: az ellenzéki értelmiség "nemzeti programja", a Szocialista Szövetség fellépése; 1988: a demokratikus ellenzék tömegakciói, az ellenzéki pártok megszerveződése; 1989: a szlovén szuverenitást és a Jugoszláviából való kilépés jogát, demokratikus jogokat és szabad választásokat követelő "májusi deklaráció" tömegtámogatása.)

Miután a szlovén kommunisták 1989 januárjában elfogadták a politikai pluralizmus tételét, nyíltan megfogalmazódott az is, hogy a szuverén Szlovéniának csak egy demokratizált, konföderalisztikus felépítésű Jugoszláviában lehet helye, illetve, hogy elfogadhatatlan számára a régi, homogenizált-centralizált "szövetség" szerb hivatalos elképzelése. A szlovén demokratizálás nemzeti hagyománytudattal történő "hitelesítése" úgy szólt, hogy a kommunista rendszer "bizantinizmusa" eleve idegen volt a nemzeti karaktertől, s Nyugathoz kötő öröksége ellenére a kommunista Jugoszlávia tagköztársaságaként tévútra került a szlovénság.

Az albán mozgolódás letörése, Koszovó és a Vajdaság tartományi jogainak megnyirbálása nyomán a szlovén parlament 1989 őszén alkotmánymódosítást hajtott végre a rendkívüli állapot kihirdetésének és a jugoszláv államszövetségből való kiválás jogára vonatkozóan, ami heves ellenreagálást váltott ki Szerbiában, illetve a szerb túlsúlyal meghatározott szövetségi fórumokon.

1990 februárjában a szövetségi alkotmánybíróság semmisnek nyilvánította a szlovén döntéseket. 1989 végétől kezdve állandósult a szerb-szlovén hidegháború a szlovénia ellenes gazdasági és kulturális bojkott. A jugoszláv kommunisták pártkongresszusán kikövetelt szavazás ennek feloldására szükséges kétharmados többséget ugyan nem kapta meg, de azért jelentős többséghez jutott, ami erkölcsi sikert jelentett. A negatív döntés pedig mintegy "igazolta" a szlovéneket függetlenségi törekvésükben. Amikor aztán Szlovénia a pártkongresszuson Jugoszlávia "aktuális demokratikus megújításáról" szóló nyolc pontos felhívását (emberi jogok szavatolása: közvetlen, általános és szabad választások, demokratikus kerekasztal; a párt és az állam szétválasztása; a társadalmi tulajdon felszámolása; helyi önkormányzatok felállítása stb.) is előterjesztette, végképp "süket fülekre" talált.

Szlovéniában időközben törvényerőre emelkedik a kommunista hatalmi monopólium felszámolása és a többpártrendszer (1990 március), lezajlanak a szabad választások (1990 április), ahol a reformkommunisták veszítenek. (A volt kommunistapárt-elnök köztársasági elnök lesz.) A volt ellenzék koalíciójának kormánya radikális irányban viszi tovább a szuverén Szlovénia, a konföderáció (vagy kiválás) követelését. A parlament deklarálja a köztársaság teljes szuverenitását (1990 július), és nagy többséggel fogadja el Koszovó alkotmányos rendjének helyreállításáért sikra szálló állásfoglalását is. Konzultációk kezdődnek a szabad választások révén szintén a demokrácia útjára lépett Horvátországgal, nem utolsósorban az államszövetség reformja ügyében.

A szerb vezetés ekkor már nem bánta volna Szlovénia teljes, végleges kiszakadását Jugoszláviából, amelyen belül a centralizáltság jegyében aztán még tovább is erősítette volna hegemoniáját. A konföderációs gondolat terjedése láttán (Horvátország, Macedó-

nia, Bosznia-Hercegovina) azonban hirtelen maga kezdett megbarátkozni Jugoszlávia egységének felszámolásával, azaz Szerbia függetlenségével és önállóságával, amit alkotmánytervezeti szinten hirdetett meg. A Milošević vezette Szerbia ugyanakkor a demokratikus választásokra is elszánta magát. Csakhogy, majdnem egyhangú támogatást eredményező népszavazással elérte azt, hogy az alkotmányozás és a szabad választások sorrendje az előbbi javára dőljön el. Ellenkező esetben ui. nem lett volna biztos, hogy a pluralista viszonyok közepette is életképes-e az alkotmánytervezet. A demokratikus választások elodázásával kapcsolatos elhatározásokat még inkább megerősítette a jugoszláv kommunisták puccsszerű "egyesülése" a "Szocialista Szövetség" tömegszervezetével, amit "válaszként" szántak az "északnyugat-jugoszláv profasiszta és jobboldali előretörésre" (1990 július).

Az új elnök - természetesen - Milošević miniszterelnök lett. Ez az egységpárt - eltüntetve a jugoszláv kommunista jelvényeket, nacionalista-populista tartalomra igazolja át a kommunisták totalitarista szellemét. Ebben az új "alakulatban" nemcsak Szerbia szerbjei vannak képviselve, hanem a többi köztársaság is, ugyanakkor Szerbiának csak a szerbjei. A párt a jugoszláv egység érdekében a szlovén-horvát konföderációs elvhez már-már közelálló föderációt vázolt fel, így voltaképpen akár tárgyalni is lehetne, de főkérdéssé mindinkább Szerbia határai nyomulnak elő. A szerbek az egység új felépítését nem a jelenlegi "adminisztratív" határokkal, hanem Jugoszlávia valamennyi szerbjét befogadó határvonalakkal képzelik el.

Reuter, Jens: Vom ordnungspolitischen zum Nationalitätenkonflikt zwischen Serbien und Slowenien. = Südosteuropa, 39.Jg. 1990.10.H.571-586.p.

K.S.

Kisebbségi politika

Nacionalizmus és nemzeti kisebbségek

A XX. század egyik nagy talánya a nemzetek és a nemzetiesség továbbélése. Az utóbbi kétszáz évben mind a marxisták, mind a liberálisok többször is elparentálták a nacionalizmust, az mégis tovább él. Több oka van annak, hogy nemcsak tovább él, hanem virágzik is.

A nemzeti mivolttal kapcsolatban az a döntő pont, hogy az olyan politikai kategória, amely nem a gazdasági hanem a kulturális ügyekből származik. Kultúrán itt a szubjektív fogékonyságok összességét, a kollektivitások életét rendező szabályokat, a közös múlt és a közös jövő valamilyen tudatát és a közösség társadalmilag megalkotott világképét értjük. A nemzeti közösség kulturális jegyek alapján azonosítható, és e jegyek megelőznek minden más azonosító ismérvet így pl. a vallást, a dinasztit vagy a gazdasági érdekeket.

A közösség számára a kultúra a morális előírások tárháza; benne őrzik mindazokat a szabályokat, amelyekkel a közösség kijelöli morális univerzumát, megszabja, mi a helyes, mi a helytelen, melyek az elfogadható viselkedési formák, melyek az elfogadhatatlanok. Ezek a szabályok adják meg a közösség életének érzelmi-indulati, affektív dimenzióját is.

Csak egy aránylag nyitott, biztonságos gazdasággal bíró és politikailag egységes közösségnek van elegendő önbizalma, hogy fel tudja dolgozni a világban mostanság napirenden levő roppant változásokat. Ebben a tekintetben van összefüggés az anyagi

és a kulturális tényezők között, de a valóságban egyik sem tudja egyedül megszabni a közösséget alkotó értékeket és előírásokat; csak kettejük kölcsönhatása dönt abban, hogy a változásokat miképp tudják beépíteni és feldolgozni.

A modern társadalomban a politikai identitás az osztály, vallás, fogyasztás, termelés, nem, státusz, környezetért való aggodás, generáció és más egyebek választóvonalai mentén áll össze. Ez arra vall, hogy a nemzetiesség érzelmi lendítőereje alábbhagy az anyagi kérdések előrenyomulásával. Nagyjából ez történt Nyugat-Európában, ahol a nacionalizmus kérdései átalakultak az etnicitás kérdéseivé, amelyek már nem érintik a hatalom alapvető megosztását, hanem elsősorban a kultúrára és a helyi politikára tartoznak.

A soknemzetiségű államokban az ideális megoldás az, ha az állam iránti lojalitás felülemelkedik a helyi kultúrákon, s a politikai identitás ezen a magasabb szinten fogalmazódik meg, de úgy, hogy ne bántsa az alacsonyabb köteleket vagy kötelekeket.

A nemzeti kisebbségekkel való bánás sok lehetőségét láthatjuk, az elnyomástól az integrációig. A demokratikus rendszerek hiába adnak az etnikai-nemzeti kisebbségeknek egész sor törvényes, sőt alkotmányos biztosítékot, ezek semmit sem oldanak meg, ha egyszer mozgolódás kezdődik az etnikai-nemzeti választóvonal mentén, mert ilyenkor beindul a redukcionizmus folyamata, ami lényegében lehetetlenné teszi az értelmes tárgyalást. Ez a probléma nyilvánvalóan elmérgesedett a posztkommunizmus körülményei között. A nemzeti mivolt nem lehet minden pozitív érték letéteményese, amint arról a nacionalisták szeretnének meggyőzni bennünket.

A kisebbségi politikát két nagy elvnek kell vezérelnie, ha a cél a kisebbségek integrálása és a demokrácia megőrzése. Az egyik az, hogy a törvény szellemét és betűjét minden esetben be kell tartani; a másik, hogy mindig többet adjanak, mint amennyit a kisebbség kíván az adott időben. A többségnek korlátoznia kell kívánalmait, különös erkölcsi és affektív parancsait a kisebbség kedvéért; kivált azáltal; hogy olyan állami identitást kell teremtenie, amely magában foglalja a kisebbségi kultúra elemeit.

A társulás elvei és technikái nem egy soknemzetiségű államban elég sikeresnek bizonyultak a demokratikus rend megőrzésében. Lényegük, hogy a döntéshozó folyamatba az összes különböző szegmentumot igyekeznek bevonni az elit képviselőin keresztül. Fontos, hogy a csoport vezetői képesek legyenek a döntésekhez követőik támogatását megnyerni, különben a társulásos alkuk meghiúsulnak. A lehető legtöbb hatáskör kerüljön maguknak a csoportoknak a kezébe, vagyis minél szélesebb körű önkormányzat valósuljon meg. Végül a szerző latolgatja: milyen esélyei vannak a társulásos gyakorlat meghonosításának a posztkommunista rendszerekben.

Schöpflin György: Nacionalizmus és nemzeti kisebbségek. = Európai Utas, 1991.1.sz.20-24.p.

H.Z.

Nemzet vagy nemzeti kisebbség?

1985-ben Juraj Zvara azt fejtegette, hogy a csehszlovákiai nemzetiségi politika fő feladata az ottani magyarság nemzetiségi tudatának elmélyítése, mintegy a még mindig erős nemzeti tudatának ellensúlyozásaként. (Korábban - még 1968-ban - Szabó Rezső is hasonló nézettel állt elő, igaz: a kisebbségi magyar pozíciójából). Mindkét vélekedés reális eleme az identitástudat megváltozásának szükségszerűsége, de: az ilyentén

megfogalmazásokban "a kérdés lényege sikkad el valahol".

E lényeg demonstrálására a Közép-Európában közkeletűen használt fogalmak (nemzet, nemzetiség, kultúrnemzet, államnemzet, nemzeti kisebbség) két okból is alkalmatlannak. Egyrészt azért, mert mindig ugyanarra a nemzetre vonatkozában, pusztán fáziskülönbségeket jeleznek. Másrészt: nem tudnak mit kezdeni az aterritoriális népesség-halmazokkal (cigányok, zsidók) és a diasporákkal.

A lényegre tapintás felé célszerű Szabó Miklós álláspontjából kiindulni. Szerinte az azonos nyelven beszélő és/vagy az azonos vallású emberek közössége, ha nem alkot társadalmi munkamegosztás-struktúrát, nem nemzet, hanem etnikum. Az etnikumok nemzetivé szerveződése elsősorban komplett, minden lényeges társadalmi osztályt magába foglaló társadalmi munkamegosztás-struktúra létrehozását jelenti, csak másodsorban nemzeti állam szervezését. (Ez az álláspont lényegesen eltér a szokványos "nemzet = szuverén kollektivitás és államiság", illetve "nemzetiség = a szuverén kollektivitás és államiság elérését megelőző állapot" meghatározásoktól).

Míg az etnikumba az emberek beleszületnek, a nemzethez való tartozást viszont vállalni kell. Így: a magyar nemzet tagjának lenni mást jelent, mint magyarnak lenni. "Ez... a nemzeti kisebbségekre is vonatkoztatható, azzal a lényeges különbséggel, hogy a nemzeti kisebbség esetében az önszerveződésre való képesség tudata adott, és a kérdés számára nem az önszerveződés megindításaként, létrejöttésként merül fel, hanem az önszerveződő képesség tudatának megfelelő gyakorlati fenntartásaként... Ezek szerint a nemzeti kisebbség tudata egy létező nemzeti tudat töredéke, s nem olyan, amelyet ki kell alakítani... A kérdés az, hogy mennyire kíván élni ezzel az adott... körülmények között".

Szabó Miklós szerint a nacionalizmus nem más, mint az etnikai és a politikai közösség között húzódó határvonal fölszámolása vagy legalábbis az erre való törekvés. Ha e tekintetben tilosak a választási variációk, az ellennacionalizmushoz vezet. Éppen ezért "olyan viszonyokra van szükség, melyek között természetes az egyéni döntések, valamint a kultúrák és nemzetek szuverenitásának tiszteletben tartása". A "döntési jog" tiszteletben tartása az asszimiláció kérdését is kezelhetővé teszi.

Csehszlovákiában az ottani magyarság Magyarország felé való gravitálása nem több, mint folyamatos ijesztgetés, ui. ott az állami életet a cseh és a szlovák nemzet viszonya határozza meg. Ez pedig soha nem volt felhőtlen. A szlovák politika minden erejét a "cseh" hatások kivédésére fordítja, ami kihat a magyar nemzeti kisebbséggel szemben követett politikára is. Mondhatni: a szlovák politika szuverenitáshiányát a gyöngébb fél irányába kompenzálja. Ha az adott államkereten belül létrejön a minél önállóbb Csehország és Szlovákia, fokozatosan megszűnik a csehek és a szlovákok közötti gyanakvás, következőképpen a szlovákok és a magyarok közötti ellentét is. És: az európai példa nyomán az államhatárok ugyancsak "légiessé" válnak, melyek korábban e térségben az állami szuverenitás hiányát vagy felettlébb korlátozott voltát kompenzálták a maguk merevségével.

Tóth Károly: Nemzet vagy nemzeti kisebbség? = Regio, 1.évf.1990.2.sz.19-26.p.

F.T.

A magyarországi nemzetiségpolitika kérdései Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején

A XVIII. század végétől két politikai áramlat hatott Európára: a liberalizmus és a nemzetizmus. A soknemzetiségű Habsburg birodalomban erős ellenhatást váltott ki II. József centralizáló, egységes nyelvű birodalmat célzó politikája. A magyarok részéről az ellenállás kifejezetten nacionalista irányban formálódott, ami viszont kiváltotta a többi nép és nemzetiség védekezési reflexét (1790: szerb kongresszus Temesvárt, 1791: a románok "Supplex Libellus Valachorum" című beadványa és a horvátok ún. Declaratio-ja).

A XIX. század első évtizedeiben a magyar vezető réteg a nemzeti jogokért folytatott harcot a nemzetiségek magyarosítási tendenciájával ötvözte. Az 1848-as liberális törvények nem változtatták meg a nemzetiségek azon véleményét, hogy Magyarország mind a nyelvi helyzetet, mind a vezetést illetően a magyarok állama maradt. Az 1849-es szegeci nemzetiségi törvény túl későn született, s a hamarosan bekövetkezett vereség miatt csak papír maradhatott.

A kiegyezés utáni év két fontos törvényt eredményezett. Az 1868. évi 30. törvény a horvát-magyar kiegyezés kereteit szabta meg, a horvátoknak autonómiát nyújtva a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a kultúra és oktatás terén; illetőleg az 1868. évi 44. törvény a nemzetiségekről, amely Magyarországot egységes nemzetállamnak deklarálta. E törvény liberális jellegű az egyének jogainak elismerésében, viszont elutasítja az egyes nemzetiségek kollektív jogait.

Tisza Kálmán tizenöt éves miniszterelnöksége (1875-1890) a nyíltan magyarosító politika számos példáját szolgáltatta. Bezártak három 1860-ban alapított szlovák gimnáziumot (Túrócszentmárton, Nagyrőce, Znióvárálja), betiltották a Matica Slovenská elnevezésű kulturális egyesületet arra hivatkozva, hogy ezekben pánszláv agitáció folyik. Az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban stb., ahol a szerző személyesen kutatott, számos dokumentum őrzi az egyre nyilvánvalóbb politikai irányváltás tényeit. S. Miletić, újvidéki szerb képviselő interpellálására Tisza a Matica-ügyben azt válaszolta, hogy az egyesület messze túllépte hatáskörét, s lényegében törvényellenes tevékenységet fejtett ki. Miletić válaszában azt fejtette ki, hogy a betiltás mögött az a szándék érzékelhető, mely Magyarországot nemcsak politikailag, de kulturálisan is a magyar nemzettel azonosítja. 1876-ben S. Miletić törvénytelen letartóztatása tovább fokozta az ellentéteket.

1876 februárjában Tisza mint belügyminiszter terjesztette a parlament elé az erdélyi szászok autonómiájának megszüntetését célzó törvényjavaslatot. A szász Királyföldről hozott törvényt a parlament 1876 áprilisában fogadta el, a mintegy két tucat szász képviselő tiltakozása ellenére. A szász képviselők több mint egy évtizeden keresztül minden, a nemzetiségek jogait sértő javaslatra nem-mel szavaztak, de a 80-as évek végére már szinte kivétel nélkül a kormánypárt tagjaiként kaphattak csak szerepet.

A korszak jeles magyarországi német politikusát, Edmund Steinackert, aki 1875-ben német polgári pártot próbált szervezni, majd 1880-ban megjelentette a Budapesti Tageblatt-ot, mind a sajtó, mind pedig Tisza és környezete hevesen bírálta, szemére vetve, hogy a nagynémet gondolat hazai szálláscsinálója.

Az 1880-ban Bécsben alapított, határozottan a német nemzeti tudat ápolását célzó Deutsches Schulverein élesen magyarellenes politikáját a hazai németiség mérvadó körében nem fogadták el. Az egyesület berlini fiilálójának tevékenységét 1881-ben Herman Otto

"asszimilált német" képviselő utasította vissza egy parlamenti interpellációban, mire válaszában Tisza azt fejtette, hogy a magyar állam soha nem nyomta el a más nemzetiségűeket, s az ilyen vádak csak azt célozzák, hogy az osztrák-magyar monarchia és a hatalmas német császárság kapcsolataiban zavart keltsenek.

1881-ben éles publicisztikai vita zajlott német-osztrák-magyar szereplőkkel. Ennek során Tisza a közös külügyminiszter, gróf Kálnoky Gusztáv segítségét is kérte az ellenröpirat támogatása érdekében. A nagynémet egyesület tevékenysége hosszabb távon azért maradt eredménytelen, mert Bismarck és a császárság nem kívánta a monarchiához fűződő különlegesen meleg kapcsolatokat veszélyeztetni.

A magyar belpolitika színpadán a 80-as évek első felében jelennek meg a magyar kulturális egyesületek a (felvidéki FEMKE, az erdélyi EMKE, és a délvidéki DEMKE), melyek a nemzeti szellem erősítésén túl azt is céljukul tűzték ki, hogy a nemzetiségek magyar érzelmű nevelését segítsék elő. 1886-ban lép fel Mocsáry Lajos az egyre áthatóbb magyarosítási politika ellen. Előbb anonim röpiratában (A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés), majd számos parlamenti felszólalásában védte 48 liberális örökségét a nemzetiségi kérdés terén.

A hivatalos magyarosítási politika, a céltudatos asszimiláció nyitányát az 1879. évi népiskolai törvény jelentette, s folytatta az 1883. évi középiskolai törvény. Hiába támadták a nemzetiségek képviselői a fenti törvények erőszakos magyarosítási irányát, a javaslat védelmezőjeként fellépő Grünwald Béla a törvények szükségességét azzal indokolta, hogy különben a magyar köznépet a szlovákság és a románság fokozatosan asszimilálná. A törvény elfogadása után a tanítóknak nemzetiségi területen is kötelességük lett kiválóan magyarul tudniuk. A törvényjavaslatokat betervező Trefort miniszter is elismerte, hogy a magyarul érzők táborának növelési szándéka hatja át e dokumentumokat.

A Büntető Törvénykönyv (1878. évi 5. törvény) 171-172. paragrafusával lehetővé tette, hogy a nem magyar nemzetiségek egyes közéleti szereplői ellen pereket indítsanak a nemzetiségi izgatás vádjával. A választási rendszerben az 1874-ben bevezetett magas vagyoni cenzus, majd az 1877-es körzet-változtatás egyaránt a magyarelles opozíció lehetőségeinek szűkítését célozta. Ennek következményeként alakulhatott úgy, hogy míg a népességnek Horvátország nélkül mintegy felét tették ki a nemzetiségek, részarányuk a megválasztott követek közt alig több mint 5%-ot ért el. Ezután a nemzetiségi politikusok politikai passzivitásba vonultak vissza, s ez eltartott a századfordulóig.

A nemzetiségekkel való partnerkapcsolatok helyett az erőszakolt asszimilációt választó magyar vezetés saját erejét és lehetőségeit igencsak túlbecsülte, s ez a Habsburg-monarchia 1918-as összeomlásakor megbosszulta magát.

Gottas, Friedrich: Zur Nationalitätenpolitik in Ungarn unter der Ministerpräsidentenschaft Kálmán Tisza. = Südostdeutsches Archiv, 17-18. Bd. 1974-1975. 85-107. p.

S.P.

Etnikai és politikai stabilitás Közép-Európában és a Balkánon

A címben említett két régió a következőképpen határozható meg:

"A mai politikai értelemben Közép-Európa magában foglalja Észak-Olaszország régióit, Jugoszlávia észak-nyugati köztársaságait (Horvátországot, Szlovéniát, bizonyos értelemben Bosznia-Hercegovinát), Magyarországot, a cseh és szlovák államot, Ausztriát és Bajorországot."

"A Balkán politikai értelemben magában foglalja Jugoszlávia déli köztársaságait (Szerbiát, Montenegrót, Macedoniát és sok tekintetben Bosznia-Hercegovinát), Romániát, Bulgáriát, Albániát, Görögországot és Törökországot. Föltehető, hogy az erdélyi nagy számú kisebbség Romániában, valamint a vajdasági magyarok Jugoszláviában, de a Bosznia-Hercegovonában élő muzulmán szerb és horvát népesség is erősen ellenezné, ha őket a Balkánhoz számítanánk, minthogy történelmileg az európai civilizációhoz kötődtek."

Mindkét területnek évszázadok óta sajátos politikai, kulturális, vallási és gazdasági szerep jutott Európán belül. Különösen a "balkáni" és a "balkánizálódás" szavak kerültek be a köztudatba, a zűrzavar, a puszkaporos hordó, s más hasonló pejorativ jelentésekkel. Ugyanakkor a balkáni események nemegyszer európai, sőt világtörténelmi kihatásúak. Az "etnikai nacionalizmus" (ethnic nationalism) hagyományosan a legérzékenyebb problémája mindkét területnek.

A közép-európai kilátások

Közép-Európa a nyugat-keleti kapcsolatokban igen fontos szerepet játszhat, miután megszűntek az eddigi mesterséges határok. Közép-Európa nyolc európai kultúra (osztrák-német, horvát, cseh, magyar, olasz, szlovák, szlovén, orosz, ukrán) találkozási pontja.

A szerző szerint Közép-Európában legalább 29 "etnikai kisebbség vagy csoport él". Felsorolásának érdekességei: a cigányság szerinte Vas és Győr-Sopron megyében található a leginkább, ruténokat említ Horvátországban, míg Cseh-Szlovákiában ukránokat sorol fel, a zsidóságot pedig mindenhol jelenlevő külön nemzetiségként kezeli.

A nemzetiségi ügyek az országok kétoldalú kapcsolataiban fontos szerepet játszanak. Ilyen értelmű szerződés csak Ausztria és Olaszország, illetve Ausztria és Jugoszlávia között született, más esetekben (pl. magyar-jugoszláv relációban) ezek az ügyek politikai megállapodások részét képezik. Fontosak a kulturális együttműködési megállapodások is.

A határok megnyitása a kisebbségi jogok megvalósulását, általában a kisebbségek helyzetét mindenhol segíti.

Az európai helyzettel kapcsolatos nagypolitikai átrendeződés, a NATO és a Varsói Szerződés viszonyában bekövetkezett változások, az, hogy nagyhatalmak garantálják a kisebbségi jogokat is magában foglaló Osztrák Államszerződést, illetve, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága a kisebbségek panaszával is foglalkozik, szintén bizonyos reményeket kelt.

Balkán-szindróma

Közép-Európa déli területei vonatkozásában - az etnikai, nyelvi, vallási és egyéb sajátosságok miatt - évszázadok óta kialakult az "európai" és a "balkáni" szembeállítás. Az "európai örökség" védelmezői a szlovéniai, horvát - és magyarországi nemzetiségi vitákban tűnnek fel. Az "etnikum vezetője" gyakran úgy akar politikai befolyást szerezni, hogy az "európai identitást" védelmezi a "balkáni identitással" szemben. Az "Európával való azonosulás", "politikai odatartozás" "gazdasági függőség", "pszichológiai azonosulás", "vallási odatartozás" tartoznak még az efféle szlogenek közé.

Közép-Európában és a Balkánon a kisebbségekkel szemben számtalan megrögzött előítélet alakult ki (gúnyos népvévek, stb.). Még a közös keresztény vagy muzulmán háttér sem oszlatja el az ellenérzéseket. Az etnikai nacionalizmus "védőárkot" ígér a

pusztító külső beavatkozás ellen a kulturális vagy a gazdasági területen.

A nemzetiségi kisebbségeket sújtó hátrányok között sokfajtaát találunk. A makedónokat például sem Görögország, sem Bulgária nem ismeri el kisebbségként. Vátozóban van sok nemzeti kisebbség demográfiai struktúrája, mind a "biológiai" (vegyes házasságok), mind a társadalmi mobilitás által megkövetelt asszimiláció folytán.

A gazdasági fejletlenség növeli az elvándorlást. Megfigyelhetjük ugyanakkor azt is, hogy gazdaságilag jól fejlődő területekre, az ún. "autochton" népességet kiszorítva érkeznek bevándorlók (Szlovéniában pl. az elmúlt 30 évben 7 százalékkal csökkent az őslakosok aránya).

A "nemzetállam" egy évszázada még progresszív jelszava mára visszahúzó erővé vált, s fő akadálya az újabb nemzetiségi jogi törekvéseknek.

A közép-európai etnikai feszültségek főbb területei: a jugoszláviai polgárháborúval fenyegető feszültségek; Magyarország kinyilvánított szándéka, hogy az erdélyi magyar kisebbséggel szorosabbra fűzze kapcsolatait; az egész makedón nemzetet érintő hozzáállás Bulgária, Görögország, Albánia és Szerbia részéről; az albánok esetleges egyesülési törekvései; Románia követeléseai Moldaviát illetően; a török kisebbség megpróbáltatásai Bulgáriában és Görögországban.

Következtetések

Az etnikai kérdések megoldása nélkül nincs remény az európai típusú demokratizálódásra, az egykori "szocialista" országoknak az európai fejlődésbe való bekapcsolódásra. Ugyanakkor a nemzetiségi feszültségek növekedése, ha nem lesz rájuk megoldás, egész Európát nehéz helyzetbe sodorhatja. Európa nem engedheti meg magának "jómódúak" és a "nincstelenek" közötti különbségek tartós fenntartását, melyek az 1992-es nyugat-európai integráció után még növekedni is fognak mind Közép-Európa, mind a Balkán rovására. A közép-európai, illetve balkáni országoknak viszont alkalmazkodniuk kell az európai követelményekhez. Az adaptáció megindult ugyan, de hosszú folyamatnak ígérkezik.

Az etnikai feszültségek megoldásához új politikai intézmények kellenek, melyek megfelelő fórumokon tárgyalások útján tudják rendezni a vitás kérdéseket. A decentralizáció és a helyi autonómiák kialakítása nemcsak a nemzeti azonosság védelmét, de a gazdasági és a politikai fejlődést is szolgálja.

Devetak, Silvo: Ethnic and political stability in Central Europe and in the Balkans. Der Donauraum 30. Jg. 1989/90. 4. H. 18-27. p.

T.A.

Hegyi-Karabah hátttere: az örmény hazafias mozgalom társadalmi összetevői

Az 1917 előtti és utáni történelmi fejlemények alapos ismerete nélkül nagyon nehezen lehet a jelenlegi problémákat reálisan értékelni.

A XVII. században az örmények segítséget kértek a keresztény Romanovoktól a iszlám elnyomás ellen. Ezért később mohamedán oldalról azzal vádolták őket, hogy politikai kollaboránsként ők segítették elő a cárizmus térhódítását ebben a régióban. A vice-versa érvelések során gyakorta került felszínre egy természetföldrajzi megközelítés: a hegyes Karabah védi keletéről az örmény alföldet – állították az örmények. Ellátása-piaca viszont keletéről biztosított – hangzott az azeri ellenérv.

A bolsevik Oroszország 1921-ben biztonsági garanciát adott az új Örményországnak, cserében viszont Karabahot kérte magának. Ezzel mintegy előrevetítette az egész térség későbbi okkupációját. A brit jelentés sem segített az örményeken; a britek ugyan előnyben részesítették volna Karabah autonóm jogállását, de végül is készek voltak az azeri igények elfogadására.

Eközben több véres leszámolásra került sor (például 1919 májusában). Az 1920 tavaszán kirobbant karabahi felkelés sem hozott megnyugtató megoldást, s 1921 júniusában hiába született először olyan megállapodás, hogy Karabah tartozék Örményországhoz, a moszkvai központi kormányzat ezt az év végén felülbírálta, s így hosszabb távra az azeri megoldás állandósult. Az érvek elsősorban gazdasági megfogalmazásokat tartalmaztak, s ezt alig ellensúlyozta a nemzeti megbékélésre való felhívások szövege.

A huszas-harmincas években az időről-időre (például 1929-ben) feltörő elégedetlenséget letörte a sztálini elnyomó apparátus, mely így nyilvánvalóan a status quo-t, azaz az azeri érdekeket védelmezte. Az örmények a paritás elvét is megfogalmazták: ha Nahicseván az azerieké, úgy Karabahnak logikusan Örményországhoz kellene tartoznia.

1935-ben Tbiliszi utcáin örménypárti demonstrációra került sor. A következő mintegy harminc év folyamán a bürokratikus állam föld alá kényszerítette az elégedetlenséget. Hruscsov 1956-os, desztalinizálást sürgető fellépése új erjedést indított el, s végül 1964-ben a kolhozvezetők aláírásával karabahi felhívás született a főtítkár címére. Fellépésüket azzal is indokolták, hogy 1962 óta az azeri politika nyíltan örményellenessé vált. Hruscsov bukásával 1964 őszén több évre megint lekerült a napirendről a kérdés, minthogy az új hatalom teljes hallgatással "reagált" a beadványra. Ezért 1967 szeptemberében újabb petíció született: ebben az volt az új fejlemény, hogy az Örmény Kommunista Párt Központi Bizottságának címezték a közbenjárást sürgető szöveget.

Eközben új nemzedékek léptek a színre, s azon keseredtek el, hogy az általános propaganda szólamaival ellentétben az erőszakos azeri fellépéseket nem torolja meg sem a rendőrség, sem a bíróság.

A brezsnyevi csöndet 1977-ben egy karabahi örmény regényíró, Szeró Kanzadján nyílt levele szakította meg. A főtítkárhoz intézett beadványa nyilvánvalóvá tette, hogy tartalmával a karabahi örmény kommunisták is egyetértenek. Kanzadján úgy érvelt, hogy a kidolgozás alatt álló brezsnyevi alkotmány teremtsen végre valós megoldást, "szocialista" harmóniát azzal, hogy a lakosság túlnyomó többségének, a 80%-nyi örménységnek szavára hallgatva a terület visszacsatolják Örményországhoz. Az októberi alkotmány ezt - természetesen - nem teljesítette. A csalódott emberek decemberben tömegmegmozdulást szerveztek Kanzadján támogatására.

A nyolcvanas évek második felében a gorbacsovi glasznoszty ébresztett újra reményt, s azzal biztatott, hogy az ügy végre elfogulatlan tárgyalást nyer. 1987 őszén a lakosság szinte egyöntetű támogatása mellett a szóvivő csoport új felhívást fogalmazott meg. Moszkva hónapokig nem válaszolt, s 1988 februárjában visszaküldte a levelet. Gorbacsov ugyanekkor jelezte, hogy számos bonyolult nemzetiségi kérdés indokolja, hogy a kérdést egészében tárgyalja meg a Központi Bizottság rendkívüli ülése, s csak áttételesen érzékeltette, hogy hajlik az örmény érvek elfogadására.

A karabahi felhívást a 130 ezres lakosság sorából százezren írták alá, s szélesedett az örményországi támogatók köre is: előbb a környezetvédő és a politikai reformmozgalmak álltak a karabahiak mellé, majd példájukat széles rétegek követték. 1987 októberé-

ben az első karabahpárti jereváni tüntetéseken még csak néhány ezren voltak jelen, a következő év februárjában 120 ezren, majd kb. egymilliónyan, ami a köztársaság lakosságának egyharmada. Az örményországi kommunisták is egyre szélesebb körben csatlakoztak a Karabahot támogató mozgalom céljaihoz. Az örmény párt központi bizottsági ülésre vitte a témát, ahol a hatalom belső köreihez tartozó személyiségek – akadémiai elnök, neves írók, politikai bizottsági tagok – támogatták Karabah Örményországhoz csatlakozását. Február 25-én az örmény katolikus egyház feje fordult írásban Gorbacsovhoz, kérve igazságos döntését. Rengeteg beadvány született neves írók, közismert tudósok tollából. Az Örmény Karabah Bizottság tagjainak 1988 végén bekövetkezett letartóztatása ellen megszámlálhatatlan tiltakozás született, beleértve V. Ambarcumján akadémiai elnök levelét is. Lényegében az értelmiség minden csoportja kiállt a karabahiak mellett. Ez annál is természetesebb volt, mert a Karabah Bizottság tagjainak jórésze akadémiai munkatárs, matematikus, fizikus, legfelsőbb tanácsi tag, vagyis olyan fiatalabb nemzedékbeli értelmiségi, aki csak elszántságában különbözik többi pályatársától. 1989 májusában többszáz ezres tüntetések követelték a bizottság tagjainak szabadon bocsátását.

Ezt követően a bizottság ismét munkához látott, s júniusban már félmillió jereváni tüntetés követelte Karabah ügyének igazságos rendezését. Ugyanezen a napon a karabahi székhelyen, Sztjepanakertben is több tízezer ember vonult ki az utcára. A szörnyű örményországi földrengés tehát gyakorlatilag nem vonta el a figyelmet egy napra sem a karabahi kérdéstől.

A visszaesések ellenére, azaz annak ellenére, hogy Gorbacsov mégis meghagyta Karabahot az azeriek kezében, hogy napirenden voltak a vasúti blokádok Baku részéről Örményország nyilvánvaló megfojtásának szándékával stb., a karabahi kérdés valódi hazafias tömegmozgalom mozgatója tudott lenni és maradni. Egyben erősítette és erősíti az örménység összetartozásának tudatát Sztjepanakerttől Jerevánig és Moszkváig, sőt a külföldi diaszpóráig. A köztársaság népe és az azon túl élők kapcsolatai egyben azt is jelzik, hogy a korábbi központi hatalom már nem tarthatja fenn a társadalom egy kézből való irányítását: ez a drámai időkben kikovácsolódott civil társadalom előbb-utóbb mindenképpen széttöri a népszerűtlen elnyomás láncait.

Huttenbach, Henry R.: In Support of Nagorno-Karabakh: Social Components of the Armenian Nationalist Movement. = Nationalities Papers, Fall 1990.5-14.p.

S.P.

Kisebbségi jog

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) emberi dimenziókkal foglalkozó koppenhágai tanácskozásán született dokumentum

1990. június 5-29. között Koppenhágában tartották az EBEÉ Emberi Dimenziók elnevezésű tanácskozását. A résztvevő országok száma 35 volt, Albánia megfigyelővel képviseltette magát. Ausztria, Finnország, Magyarország és Svájc kezdeményezésére a tanácskozás fontos ember- és kisebbségjogi dokumentumot fogadott el.

A szóban forgó dokumentum mindenekelőtt megszületésének történetét és körülményeit vázolja, majd – deklaratív módon – üdvözli az 1989 óta bekövetkezett európai fejleményeket, megállapítván, "hogy a pluralisztikus demokrácia és a jogállamiság az összes emberi jog és alapszabadság tiszteletben tartásához, az emberi kapcsolatok továbbfejlődéséhez és más, hasonlóan humanitárius jellegű kérdések megoldásához" meghatározó előfeltétel.

Ezt követően a dokumentum legszögezi, "hogy a nemzeti kisebbségek kérdései is csak a jogállamiságon nyugvó demokratikus politikai keretben és működő, független igazságszolgáltatás mellett oldhatók meg megnyugatóan". E folyamatban a nem állami szervezeteknek (politikai pártoknak, szakszervezeteknek, emberjogi szervezeteknek, vallási közösségeknek) ugyancsak jelentős szerepük van. "A nemzeti kisebbségekhez tartozók jogainak a tisztelete" része a nemzetközileg elismert emberi jogoknak, és lényeges tényezője annak, hogy az érdekelt országokban béke, igazságosság, stabilitás és demokrácia honoljon.

"A nemzeti kisebbségeknek joguk van arra, hogy emberi jogukat és alapszabadságaikat minden megkülönböztetés nélkül, teljesen egyenjogúan, maradéktalanul és hathatósan gyakorolják", miközben mindezt az érdekelt országoknak megfelelő intézkedésekkel biztosítaniuk kell.

"A nemzeti kisebbségekhez való tartozás az ember személyes döntésének ügye, és nem okozhat részére semmiféle hátrányt", ami pozitív megfogalmazásban szabad nyelvhasználatot, saját oktatási, kulturális és vallási létesítményeket, szervezeteket és egyesületeket, szabad vallásgyakorlást, szabad kapcsolatteremtést (az anyaországgal valót is beleértve), anyanyelvi információszabadságot és nemzetközi szervezetekben való közreműködést jelent.

A dokumentum igen fontos állásfoglalása: "A nemzeti kisebbségekhez tartozók jogukat egyéneként vagy csoportjuk más tagjaival közösen gyakorolhatják és élvezhetik. E jogaik gyakorlásából vagy nem gyakorlásából rájuk semmiféle hátrány nem származhat." Mindennek összhangban kell állnia az ENSZ emberjogi chartájával, s nem szabad megsértenie "az államok területi integritásának elvét".

Nem kevésbé fontos része a dokumentumnak az, amelyben a résztvevők "világosan és félreérthetetlenül elítélik a totalitarizmust, a faji és egyes népcsoportok közötti gyűlöletet, az antiszemitizmust, az idegengyűlöletet és bármely ember diszkriminációját, valamint a vallási és ideológiai okokból történő üldözést. Ebben az összefüggésben a romák (cigányok) különleges problémáit ugyancsak elismerik". Ezt követően a dokumentum az állásfoglalásban foglaltak garantálásához szükséges tennivalókat határozza meg az egyes országok vonatkozásában (törvények, toleráns nevelési gyakorlat, információsza-

badság, nemzetközi konvenciókhoz csatlakozás, nemzetközi mechanizmusok fontolóra vétele a kisebbségi problémák rendezéséhez).

A dokumentum további része az EBEÉ emberi dimenzióit összeurópai földrajzi dimenzióba helyezi, hangsúlyozván, hogy mindez "az európai biztonsághoz és együttműködéshez vezető fokozatos közelítés" szerves és jelentős komponense.

Végül – mint ezt a záródokumentum tanúsítja – a tanácskozás "az EBEÉ emberi dimenziókra vonatkozó kötelezettségének jobb végrehajtását célul kitűző új intézkedésekre" egy sor gyakorlati javaslatot vizsgált meg. Ezek a javaslatok – egyebek mellett – helyzetmegállapító megfigyelők kiküldetéséről, az emberi dimenziók védelmével kapcsolatos mechanizmusok személyi, szervezeti és intézményi vonatkozásairól, további két- és többoldalú erőfeszítések szükségességéről szóltak.

A tanácskozás eredményeinek továbbfejlesztése és továbbvitele érdekében a dokumentum leszögezi, hogy "megegyezően az EBEÉ bécsi utótalálkozásának és az EBEÉ emberi dimenziók tanácskozásának záródokumentumában foglaltakkal, a harmadik találkozó 1991. szeptember 10-től október 4-ig Moszkvában fogják tartani". Megjegyzendő, hogy az első találkozó Párizsban zajlott le 1989. nyarán.

Dokument des Kopenhagener Treffens der Konferenz über die menschliche Dimension der KSZE. = Der Donauraum, 30. Jg. 1989/90. 1.H. 7-12.p.

W.D.

Budapest: a kisebbségi és önkormányzati jog európai konvenciója

A rendező Magyarország szakembereivel együtt 16 ország kisebbségkutató szakemberei vettek részt azon a kisebbségi és önkormányzati jogról tartott értekezleten, amelyre 1990. április 20-21-én Budapesten (konkrétan: Dobogókőn) került sor. Az értekezlet összehívását az 1989 óta tartó kelet-európai változások tették lehetővé, bár az értekezlet megvitatta kérdések realizálása előtt még komoly válságócok (Románia, Koszovo, Szovjetunió, stb.) tornyosulnak.

Theodor Veiter, a hawai Manoa egyetem tanára szerint a világ 168 államában kb. 5 ezer etnikai csoport él, közülük 575 Európában. A Szovjetunióban az etnikai csoportok száma kereken 200. (A forgalomban lévő különféle meghatározások miatt a fenti szám ingadozhat. Veitemél mindenestre az "etnikai csoport" fogalma lényegében megegyezik a "nemzeti kisebbség" fogalmával.)

Az értekezleten mindenekelőtt az európai kisebbségi konvencióra vonatkozó tervezetet terjesztették elő. Ez tartalmilag lényegesen gazdagabb, mint az ENSZ igen elmosódó kisebbségvédelmi deklarációjának tervezete, illetve mint a politikai és polgári jogok nemzetközi szabályozásai anyagának kisebbségvédelmi szakasza (27 §).

A tervezet szerint a konvenció célja a teljes csoportvédelem a nemzetközi béke érdekében és összhangban az ENSZ alapokmányával. Megfogalmazásában kisebbségnek tekintendő "minden olyan (nép)csoport, amely kisebbségben van az állam népességének többségével szemben, és semminemű vezető állást nem foglal el, illetve amelynek tagjai olyan nemzeti és/vagy etnikai sajátosságokat mutatnak fel, amelyek őket az állam többi tagjától megkülönbözteti és kultúrájuk, hagyományaik vagy nyelvük megtartására irányuló összetartozás-tudatukat nyilvánvalóvá teszi". A vallási és hitfelekezeti hovatartozás is a csoportöntudat egyik tényezője lehet.

A konvenció-tervezet kimondja, hogy minden etnikai kisebbségnek elidegeníthetetlen

– az érintett országok alkotmányában rögzítendő – joga az etnikai kisebbségként való elismerés, a fennmaradásra való törekvés és a társadalmi önszerveződés (2 §). A konvenciót elfogadó államoknak nem szabad asszimilációs politikát folytatniuk, megváltoztatniuk az etnikai csoportok lakta területek etnikai viszonyait (4 §). Miközben a kisebbségeknek lojálisnak kell lenniük az otthonukul szolgáló állam iránt, nem illojalitás az anyanemzet államával való rokoni, családi és kulturális kapcsolatok fenntartása. A kisebbségi nyelvek egyenrangúak az állami hivatalos nyelvvel. A kisebbség lakta települések nevét kisebbségi nyelven is fel szabadjon tüntetni. Egészen a felsőoktatásig bezáróan biztosítani kell a kisebbségi nyelvű oktatást, legalábbis párhuzamos osztályokban. A kisebbségnek lehessenek magániskolái is. Legyen kötelező a kisebbségi könyv- és újságkiadás, s további védelmi rendelkezések érvényesüljenek a szociális szférában is (6 §). A konvenció megsértése esetén a Nemzetközi Bírósághoz lehessen fordulni.

A konvenció-tervezet kiegészíti az Európa Tanács és az Európai Parlament idevágó, máris kész tervezeteit.

A második napirendi pont annak bejelentése volt, hogy a Magyar Köztársaság a Kárpát-Duna-térség viszonyait figyelembe vevő kisebbségvédelmi kódex kiadására készül. Ez mind a hat magyarországi kisebbség részére biztosítani kívánja az önkormányzatot, s még a tájsházák védelmére is kiterjedne (erre pl. a cigány nyelv esetében van szükség). A kódex tervezete – az értekezlet időpontjában – 71 cikkelyből állt.

Az értekezlet végül – harmadjára – az önkormányzati jogról cserélt eszmét. E tekintetben felettebb különböző felfogások érvényesültek (pl. a balti államok, a svájci Laufental, Szlovénia és Horvátország vonatkozásában). Az eltérő felfogásokból azonban kitetszett: a téma nagyon időszerű.

Weiter, Theodor. Budapest: eine europäische Konvention der Minderheitenrechte und des Selbstbestimmungsrechts. = Der Donauraum, 30. Jg. 1989/90. 1.H. 35-37.p.

W.D.

A kisebbségek helyzete nemzetközi és hazai viszonylatban

Az alábbiakban ismertetett első írás szerzője – Tóth Károly Antal – filozófus, politológus (Göteborgból), a másodiké – Törzsök Erika – szociológus, a harmadiké – Baka András – jogtörténész. A nemzetközi és a hazai helyzet "együttlátására" törekvő szerkesztői megfontolás hozta egyazon folyóiratba, közvetlenül egymás mellé a három közleményt.

Tóth Károly Antal a kisebbségek és a világszervezet viszonyával kezdi mondanivalóját. A nemzetközi jog sokat változott a huszadik században, mindenekelőtt a két nemzetközi szerv – a Nemzetek Szövetségének (Népszövetség) és az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) – létrejötte és működése következtében. Mindkét szervezet alapvetően a béke megőrzését tekintette, illetve tekinti fő feladatának, minden más kérdés e célkitűzésnek rendelődik alá. Ez magyarázza, hogy bizonyos kérdések (például a határoké, függetlenül azok igazságos vagy indokolt voltától) érinthetetlenek; más kérdések (például a kisebbségek közösségi jogai) konzultatív tanácskozásokon megvitathatók, a vitáknak vagy azok következtetéseinek azonban gyakorlati következménye nincs. Az értékről és jogvédelemről szólva felvetődik a kérdés: a mai nemzetközi jogrendnek "védett jogi tárgyai"-e a kisebbségek s az általuk képviselt értékek? A status quo védelme és a be nem avatkozás elvének abszolutizálása a kisebbségekkel való bánásmód jogát az egyes államok belügyei közé utalta. A mai jogrend elismeri a kisebbséghez tartozó egyén

értékeit, de nem ismeri el a kisebbség tagjai által közösen birtokolt értéket. A kisebbségi kérdés kizárólagos belügyként kezelése – éppen a mindenkori status quo elfogadása által is – gyakorlatilag kiszolgáltatja a kisebbségeket az illető állam éppen aktuális politikájának, és védtelenül hagyja őket az érdekeiket csorbító többségi törekvések tendenciáival szemben. A kisebbségeknek nem több joga van szükségük (mint ezt sokan vélik), hanem más megfogalmazott jogokra is, mint amik a többségre vonatkoznak. Ez nem több jogot jelent, hanem a máság tiszteletben tartásával biztosítja azokat a jogokat, amelyekben az adott társadalom többségének tagjai megfogalmazatlanul, természetesenüleg részesülnek.

Ha valami világprobléma, akkor rendezése nemzetközi jogi szabályozást igényel. Márpedig a kisebbségek kérdése az. A kisebbségi kérdés feszültségei (melyek a kisebbségek emberi jogainak semmibe vételéből származnak) veszélyt jelentenek a világbékére nézve. Mivel az emberi jogok elismerése nem oldja meg a kisebbségi kérdést, kézenfekvő a következtetés, hogy közösségi jogvédelemre kell törekedni. A magukra hagyott érdekvédelmi szervezetek azonban egy agresszív belső hatalom nyomására formalizálódhatnak. Ezért szükséges egy nemzetközi szerv ezek tevékenységének támogatására és ellenőrzésére. Ez a lehetőség a világszervezet mai lehetőségei között is adott: az ECOSOC alapszabályzata módot ad arra, hogy tevékenységének javítása érdekében olyan új szervezeteket hozzon létre, amelyeket szükségesnek tart.

Törzsök Erika a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására javasolt szempontjai az európai emberjogi konvenciókból és a vonatkozó nemzetközi egyezményekből indulnak ki. Hangsúlyosan szól arról, hogy speciális jogi és adminisztratív eljárásokat úgy kell tekinteni, mint a kisebbség helyzetéből adódó hiányok kompenzációit, és nem jogi privilégiumokként kell kezelni őket.

A kelet-európai országokban a diktatúrák bukása után is kiélezettek és komolyak a nemzeti kisebbségek problémái. Az eddigi tapasztalatok arra utalnak, hogy ha a kisebbségek nem rendelkeznek önálló, világos programmal a jogállamiság kiépítése területén, ha nem rendelkeznek alternatív gazdasági programmal, mely egyértelműen a piaccgazdaság irányába mutat, illetve ha nem rendelkeznek érdekvédelmi szervezetekkel és önálló politikai képviselettel, akkor egy túlsúlyos állami tulajdonon alapuló redisztributív gazdasági és politikai rendszer mindenkor kihúzhatja alóluk a talajt. Az államnak világosan le kell szögeznie a pozitív diszkrimináció álláspontját a kisebbségek irányában.

A nemzeti kisebbségi chartában az alábbi szempontokat kellene érvényesíteni: a nemzeti kisebbségeknek helyzetükből adódó hátrányaik kiegyenlítése csakis demokratikus társadalmi rendszerben oldható meg; a nemzeti kisebbségek számára közjogi státuszt kell teremteni autonóm intézményrendszerrel; az érintett államok tiszteletben tartják a törvény előtti egyenlőséget és az egyesülés szabadságát, garantálják a nemzetiségi jogokat; a nemzeti kisebbségeket megilleti az anyanyelven oktatás joga az óvodától az egyetemig, e célból saját oktatási és kulturális intézményrendszert hozhatnak létre, élhetnek anyanyelv-használati jogukkal a közéletben; a nemzetiségek érdekeik védelmére, hagyományaik ápolására szervezeteket, egyesületeket hozhatnak létre; a nemzetiségek ügyeivel foglalkozó közhatalmi testületek tagjainak többsége a nemzetiségek demokratikusan megválasztott képviselőiből kerüljön ki; olyan választási törvény alkottassék, amely nem kényszeríti a kisebbségek tagjait politikai vagy nemzeti identitásuk feladására; a nemzeti kisebbségek akadálytalanul kapcsolatot hozhassanak létre és tarthassanak

fenn anyanemzetükkel; a kisebbségi jogok tiszteletben tartása szerződéses nemzetközi jogi kereteket nyerjen; a kisebbségek hátrányos megkülönböztetés nélkül éljenek a kommunikáció minden formájával anyanyelvükön; nemzetközi méreteken is szükséges a nemzetiségi jogok, illetve azok védelmének kodifikálása.

Baka András koncepciója szerint: a nemzeti és etnikai kisebbségi törvény kimunkálásánál meghatározó elv, hogy a törvény adjon minél tágabb lehetőségeket a nemzeti és etnikai kisebbségek identitásának megőrzéséhez, vegye figyelembe a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek sajátosságait, s ezeknek és a nemzetközi jogi formáknak megfelelően törvényes garanciákkal biztosítsa a kisebbségek alapvető jogait.

Magyarországon a nemzeti, illetve etnikai kisebbségek nem kompakt blokkokban, hanem az ország területén meglehetősen szétszórva élnek. Ily módon az elméletileg szóba jöhető kisebbségi szabályozások közül a területi alapra épülő megoldásnak csak annyiban lehet létjogosultsága, amennyiben olyan települések találhatók, melyekben a kisebbségek a lakosság többségét alkotják.

A személyi alapon felépülő autonómiákkal kapcsolatban két probléma merülhet fel. Az egyik, hogy ezek megalkotásának mindenkor előfeltétele a kisebbségek pontos nyilván-tartása, egyfajta személyi kataszter megalkotása. A másik, hogy ezt az önkormányzatot, annak szerveit, belső struktúráját nem felülről az állam által kell létrehozni, hanem maguknak az érintett kisebbségeknek kellene megalkotniuk.

A mai feltételek között a megalkotandó törvény hosszú távra rögzítheti azokat a garanciákat és feltételeket, amelyek között a kisebbségi jogok érvényesülhetnek.

A törvény sem általános rendelkezéseiben, sem pedig az egyéni és kollektív jogok szabályozásában nem tesz különbséget a nemzeti és etnikai kisebbségek között. A kisebbségek az általános, mindenkit megillető állampolgári jogok alanyai is, és megilletik őket azok a sajátos egyéni és kollektív jogok, amelyek a különböző területeken érvényesülve a kisebbségi lét okozta hátrányos helyzet enyhítésére, illetőleg hosszabb távon felszámolására hivatottak. A törvénynek hangsúlyoznia kell a kisebbségi jogok ésszerű és természetes korlátait is.

A törvénynek részletesen kell tárgyalnia a konkrét egyéni és kollektív kisebbségi jogokat, amelyeket célszerűnek látszik csoportosítani. A nyelvhasználat, anyakönyvezés, oktatás, kultúra, illetőleg a politikai élet területén gyakorolt jogok képezhetik a csoportosítás alapjait.

Meg kell határozni a szervezetet is, amely a jogok érvényesítését szolgálja. A speciális intézmények között első a skandináv jogokból ismert ombudsman intézménye. Továbbá szükséges, hogy az országgyűlés állandó bizottságai között egy kisebbségi bizottság is működjék. Rendelkezni kell egy Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Tanács létrehozásáról is. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése érdekében, illetve az ezzel kapcsolatban megnövekedett állami-önkormányzati feladatok költségeinek fedezésére, a kisebbségi szervezetek tevékenységének támogatására alapítvány jelleggel működő kisebbségi alap kialakítása kívánatos.

Tóth K. Antal: A kisebbségek nemzetközi jogi helyzete. = Regio, 1. évf. 1990. 4. sz. 34-51. p.
Törzsök Erika: Szempontok a nemzeti kisebbségek charta-tervezetéhez. = Regio, 1. évf. 1990. 4. sz. 52-58. p.

Baka András: Az új magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciójáról. = Regio, 1. évf. 1990. 4. sz. 59-66. p.

H.Z.

Az ausztriai nemzetiségi csoportok jogai és a velük való bánásmód: nyitott kérdések

Az 1867. évi XIX. alkotmánytörvény – melynek egyes részei ma is hatályosak – általános értékelés szerint humánus rendelkezéseket tartalmazott.

Az I. világháború után kialakult osztrák köztársaság monolitikus német etnikumot ismert el, s a Saint Germain-i békeszerződés nemzetiségvédő rendelkezéseit sem tartotta be soha.

A II. világháború idején a zsidókhoz hasonlóan a szlovéneket, horvátokat, cigányokat és cseheket is üldözik.

Jelentős javulást hozott az 1955-ös államszerződés, majd az 1976-ban elfogadott, a nemzetiségi csoportok jogait szabályozó törvény (ld. Bundesgesetzblatt, 1976. 396. szám).

Egy 1987-es alkotmánybírói döntés nyomán a burgenlandi horvátok számára lehetségessé vált, hogy a bíróságokon és hivatalos közigazgatási fórumokon használják nyelvüket, pontosabban a jugoszláviai hivatalos horvát nyelvet, s nem a burgenlandi dialektust. Ugyanakkor ez a jog nem terjed ki sem a magyarokra, sem a többi nemzetiségi csoportra (melyek közé a cigányt vagy a szlovákot nem is számítják bele). A döntés továbbá azt sem írja elő, hogy a településneveket az ott lakó nemzetiség nyelvén is fel kell tüntetni.

A nemzetiségi törvény végrehajtása érdekében az egyes nemzetiségek képviselőire tanácsokat szerveztek.

Általánosságban megállapítható, hogy az ausztriai nemzetiségi jogok felettébb korlátozottak, s még az olaszországi dél-tiroli nemzetiség jogait sem éri el.

A legfőbb problémák a következők:

a.) a cigányság jogilag nem létezik; sem a háborús években velük elkövetett bűnökért nem kaptak kártérítést, sem a nemzetiségi törvény nem foglalkozik velük;

b.) hasonlóan nincs elismerve a bécsi cseh kisebbség; például létezik ugyan cseh nyelvű iskola, de ezt az állam anyagilag nem támogatja, teljesen a Comenius Iskola Egyesület pénzén tartják fenn;

c.) nem rendelkeznek nemzetiségi jogokkal a bécsi szlovákok sem, pedig helytelen az az állítás, hogy itt csak menekültekről lenne szó;

d.) a magyarok is csak Burgenland területén élveznek jogokat (néhány magyar nyelvű iskola, a törvény előírta tanácsadó testület stb.), de rendezetlen a bécsi magyarok megállása;

e.) nincs elismerve a stájerországi szlovénség léte sem, s itt az a helytelen érvelés, hogy az országban nincsenek tősgyökeres szlovének, csupán tanuló diákok Grazban, a tartomány fővárosában;

f.) a karintiai szlovének helyzete a II. világháborút követő brit megszállás idején volt a legkedvezőbb, különösen az anyanyelvi iskolai oktatás tekintetében. Azóta a szlovén nyelv általában a kétnyelvű iskolákban a második helyre szorult vissza. 1989-ben az alkotmánybírói döntés szüntette meg a nem túl meggyőző népszavazási eredmények nyomán vezetett újabb korlátozásokat. Aggodalmat vált ki a németországi betelepülések (birkvásárlás stb.) magas aránya. Komoly ellenérzést szül a nemzetiségi tanácsadó testületek összetétele, ugyanis ezekben nemcsak az adott nemzetiségek, hanem a politikai pártok képviselői is helyet kapnak, s nemegyszer nemzetiséggyűlölő személyi-

ségek révén. A népszámlálások egészen hamis eredményeket mutatnak: hihetetlen ugyanis, hogy míg 1910-ben 66 ezer szlovén élt Karintiában, 1981-ben már csak 16 ezer lenne. Anyanyelv szerint is legalább 38-40 ezerre becsülhető a számuk, s ez már a tartomány népességének 8-10 %-a lenne (miközben az új választási rendszer következtében a tartományi parlamentben már egyetlen képviselőjük sincs), s ezen belül az un. Szlovén Karintiában arányuk 50 % körüli (de ez a területi képződmény csak 1920-ig létezhetett);

g.) nem érvényesül az 1955-ös államszerződés 7. paragrafusában előírt nemzetiségi földrajzi névhasználat azokon a területeken sem, ahol ez gond nélkül bevezethető lenne.

Veiter, Theodor: Open Problems of the Treatment and the Rights of Ethnic Groups in Austria. = Europa Ethnica, 47. vol. 1990. 2. no. 74-80. p.

S.P.

Az etnikai csoportok tagjainak, valamint a polgároknak diszkrimináció-ellenes jogvédelme

Jugoszlávia instabilitásának egyik oka, hogy megalapításától kezdve mindig az egyes nemzetek (később – vö. az 1969. évi alkotmánymódosításokkal és az 1974. évi alkotmánnyal – az egyes nemzetiségek) jogainak és egymás közötti viszonyának rendezése áll előtérben. Holott a hozzáállásnak fordítottnak kellett volna lennie: minden egyének mint polgárnak természetes, átruházhatatlan és elidegeníthetetlen jogai – köztük a nemzeti hovatartozás meghatározásához való jog – garantálása felől kellett volna a problémákat rendezni. És minthogy az egyének egyszersmind etnikai csoportokat is alkotnak, a második lépésként kellett volna elérni, hogy minden efféle csoportnak biztosítsák a fennmaradás, a csoportegyenjogúság, az arányos politikai döntéshozatali részvétel, a saját nyelv- és íráshasználat és a saját intézményfenntartás joga, mégpedig minden többségi-kisebbségi diszkrimináció nélkül.

Azáltal, hogy Jugoszlávia tulajdonképpen minden lényeges nemzetközi emberjogi konvenciót aláírt, illetve, hogy az alkotmány kimondja, hogy az országban kihirdetett nemzetközi konvenciók az állam jogrendjének a bírósági gyakorlatban érvényesítendő, esetenként (pl. ha a nemzeti jogszabály homályosabb, lakonikusabb vagy ha ellentmond a nemzetközi konvencióknak) egyenesen első renden alkalmazandó komponensei, az ímént említett fordított hozzáállásnak érvényt lehetne és kellene szerezni.

A szóban forgó nemzetközi emberjogi konvenciók mindig az egyénből indulnak ki, s ezen az áttételen jutnak el a fajilag, bőrszínileg, származásilag, nemzetiségileg és etnikailag más és más embercsoportok mindenfajta diszkriminációjának tiltásához, a súlyosabb esetekben egyenesen büntetéséhez. Az emberjogi konvenciók legsúlyosabbnak azokat a vétségeket – a rabszolgaságba kényszerítést, a genocidiumot és az apertheidet – tartják, "amikor valamely ország, nemzetközi kötelezettségeit megszegve, a nemzetközi közösség olyan lényeges alapérdekeinek védelme ellen vét, amelynek megsértéséért egészében bűncselekménynek tekint". Ezt a kategóriát a faji megkülönböztetés, a polgárjog-csorbitás, a politikai jog csorbitása tilalmával kapcsolatos nemzetközi konvenciókategóriák követik, mégpedig túlnyomórészt olyan részletességű kifejtésben, amely szinte kizárja a szándékos-szándéktalan félreértelmezhetőségek lehetőségét. Végül van a "céljogokat" tartalmazó kategória, amely olyan mértékig tiltja mind az egyéni, mind a csoportos diszkriminációt, amilyen mértékig e jogok érvényesülését az érintett

államok fejlettségétől lehetővé teszi (pl. a munkához való jog, a kedvező munkafeltételek biztosításának joga, a szociális biztonság joga, a család- és anyavédelem, stb.).

Ideje volna, hogy minden soknemzetiségű állam beléssa: stabilitása szempontjából az a legfontosabb, hogy minden egyén azonos feltételek mellett élvezhesse polgári és politikai jogait.

Degan, Vladimir Duro: Az ethikai csoportok tagjainak valamint a polgároknak diszkrimináció-ellenes jogvédelme. = Létünk, 20. évf. 1990. 6. sz. 603-613. p.

F.T.

Az emberi jogok Romániában

Az alább referált tanulmány két részből áll. Törzsanyaga még a Ceauşescu-diktatúra bukása előtt készült. Kiegészítése az 1989. évi decemberi eseményektől 1990. január végéig tartó fejlemények alapján (egyéni) javaslatot tesz a problémák megoldására.

A törzsanyag megállapításai

A mérvadó nemzetközi sajtó szerint egyedül Románia volt az az állam, amely az Európai Biztonsági és Együtműködési Értekezlet keretében folyt tárgyalásokat hosszú éveken át hátráltatta, bár a záróokmányok aláírását nem tagadta meg.

Ha az ENSZ közgyűlése által 1948. december 10-én megszavazott okmányt, az Emberi Jogok Egyetemes Kiáltványát nézzük, Románia a következő emberjogi vétségekben marasztalható el:

– A vélemény- és információszabadság (19. §) az állampárt érdekeinek hangoztatására-továbbítására korlátozódott.

– A gyülekezési és egyesülési szabadságjog (20. §) nem terjedt ki a legkisebb mértékben is gyanús politikai gyűlések megtartására, és nem érvényesült a vallási és nemzetiségi egyesületek létesítésének tekintetében sem.

– A házasságkötés szabadsága (16. §) ugyan fennállt, de megfontolandó volt, nem veszélyes-e valakivel frigre lépni.

– A tulajdonra való jogot (17. §) csorbitotta, hogy öröklakást, nemesfémet, devizát tilos volt szerezni, birtokolni és értékesíteni.

– A munkához, szabad munkavállaláshoz, az egyéniség szabad kifejtéséhez, a megfelelő és egyenlő munkabérhez, a kielégítő munkafeltételekhez (23. §), továbbá az üdüléshez (24-25. §) való jogot az un. nomeklatura a maga javára erősen korlátozta.

– A politikai jogok, a közéletben való részvétel jogi garanciái (21. §) annyiban voltak meg, amennyiben a politikai megbízhatósághoz kötődtek.

– A jogi védelemre és megfelelő eljárásokra való jogot (10. §) súlyosan sértették a parazitassággal, az anarchista magatartással, a tiltott határátlépéssel, illetve aránytalan büntetethetőségükkel kapcsolatos dekrétumok.

– A magánélet szabadságának joga (12, 18. §) a biztonsági szolgálat és a rendőrség felhatalmazásai folytán állandó sérelmeket szenvedett.

– Az élethez, testi és lelki épséghez, a társadalmi védelemhez és szabadsághoz való jog (4-5, 22. §) a kitelepítésekkel, idegklinikákba zárással, munkatáborokkal, élelmiszer- és áramkorlátozásokkal, kierőszakolt adatszolgáltatásokkal sérült meg lépten-nyomon.

– A szabad mozgáshoz való jog (13. §) az ország elhagyásához és az országba való visszatéréshez nem volt biztosítva, és sorozatos atrocitások jelezték megszegését.

Bár az emberi jogok megsértése miatt Románia állandó nemzetközi nyomás alatt állt, a belügyekbe való be nem avatkozás elve alapján az ENSZ nem tudott hatékonyan fellépni e gyakorlat ellen. Ceaușescu nyilatkozatai-interjúi pedig kifejezetten letagadtak bármiféle vétséget e téren. (Csak újabban vannak olyan ENSZ-határozatok – így pl. az 1984. december 8-i –, amelyek kimondják a gyarmati és idegen uralom alatt álló népek jogát önrendelkezésük érvényesítésére.)

Mivel Erdélyben az etnikai csoportok és a vallások általában egybeesnek, a vallásszabadságon esett sérelmek tetemes része egyszersmind nemzetiségeken esett sérelem is volt. Az 1910. évi népszámlálás Erdélyben a következő vallásmegoszlást mutatta (a táblázat a magyarság felekezeti megoszlását illetően egy 1988. évi becslés adataival van kiegészítve):

Felekezet	Az 1910 évi	népesség %-ban	Magyarság	ezer főben
	ezer főben		1910-ben	
Görögkeleti	1807	34,4	13	22
Görög katolikus	1243	23,7	79	124
Római katolikus	995	18,9	643	998
Református	694	13,2	688	1070
Evangelikus	263	5,0	40	62
Izraelita	182	3,5	128	-
Unitárius	69	1,3	68	105
Egyéb	4	0,0	1	2
Összesen	5257	100,0	1660	2383

Erdélyben, amely a vallásszabadság klasszikus hazája volt (már 1544. és 1576. között 22 törvény született garantálására), elvileg a román impérium is biztosította ezt a jogot (vö. Gyulafehérvári határozatok III/2. pontja 1918-ból, az 1923. és 1947. évi alkotmány), a gyakorlat azonban más volt. Így mindegyik dokumentumban volt egy "gumiparagrafus" a közrendről, a jó erkölcsről, a közbiztonságról, amelyet tetszés szerint lehetett alkalmazni bármiféle vallási folyamat ellen. A kommunista érában a vallások tevékenységét a liturgiára és a hitápolásra korlátozták, államosították az egyházi iskolákat, szekularizálták az egyházi vagyont, feloszlatták a szerzetesrendeket. További vétségek: a hívők kiszorítása az oktatásból, álláshoz jutásuk korlátozása, a klérus zaklatása, elhurcolása, börtönbe vetése, a lelkipásztorképzés korlátozása, az egyházi sajtó felettébb szűk keretekbe szorítása, a történeti értékű műemlékek pusztulni hagyása, a német és magyar egyházak számának csökkentése, a nyugati adományok elsíbolása stb.

A katolikus egyház egy kultuszdirektórium hozzájárulása nélkül nem intézkedhetett, megnehezültek a vatikáni kapcsolatai (ld. az 1948. évi alkotmány 44-45. szakaszát), a négy katolikus püspökséget összevonták.

A görög katolikus egyházat – a renegát papság közreműködésével – feloszlatták (1948. december 1.), illetve "újragegyesítették" a görögkeleti egyházzal (1948. október 14.). Az ezzel egyet nem értő klérust üldözték, esetenként mártíromság volt az osztályrésze. Egy 1964. évi törvény a görög katolikus papokat illegálisan bujtatóknak 8 évig terjedő fogságot

helyez kilátásba. Az 1800 egykori pap közül a diktatúra bukása előtt 600-700 élt illegálisan. A görög katolikusok számát 1561 ezerre becsülik.

A két református püspökségben 1976. és 1981. között 836-ról 811-re csökkent a templomok, 773-ról 714-re a lelkészek száma.

Az evangélikus lelkészek közül évenként átlagosan 11 az NSZK-ba távozott. Nagy volt a hiány a Bibliában és énekeskönyvekben. Egy 20 ezer darabos bibliaszállítmány eltűnt, toalettpapír lett belőle.

Az antiszemitizmusnak és a pogromoknak régi hagyományai vannak az országban. A második világháború alatti kormányzat részt vállalt a zsidók tömeges megsemmisítésében. Napjainkra a zsidók száma 20 ezerre fogyott, a rabbiké 15-re. A cionista szervezeteket feloszlatták, tagjaikat letartóztatták és munkatáborokba hurcolták.

A magyar és részben a német népcsoport ellen elkövetett vétségeknek hosszú a sora:

- A Magyarországról származó újságok, folyóiratok és könyvek behozatalát a legkülönbözőbb módokon akadályozzák, esetenként üldözik.

- "Magyar részlegesítéssel" (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy) és más úton-módon csökken a színházak száma (1945. után még 7 magyar színház volt, közülük az első 45 évvel az első pesti magyar színház előtt keletkezett), működési körülményeik folyamatosan rosszabbodnak. Megszűnt a kolozsvári, marosvásárhelyi és a temesvári rádió magyar adása. A TV magyar nyelvű adása 4 és fél órára zsugorodott, az adásidő délutánra került. A drasztikus energiakorlátozások óta ezeket az adásokat is megszüntették.

- Kiküszöbölték a magyar és német helységneveket. 1920. és 1988. között 67 Magyar-, 48 Székely- és 10 Német- előtagú település nevéből hullt ki ez a jelző. Több más magyar és német többségű települést román nagyságok nevére "kereszteltek el". (Pl. a 90 %-ban német Őthalom Tudor Vladimirescuról kapta új nevét.)

- A magyar és német kötődésű műemlékek egész sora pusztult el a második világháború óta (197 templom, 563 emlékmű, 963 emléktábla). 59 magyar műemléket a felismerhetetlenségig építettek át.

- Harc folyik a magyar és német utónevek ellen a dákorománnak tartott nevek leváltásával. Eltűnőben vannak a magyar és német utca- és térnevek. A magyar és német levéltárak, múzeumok és könyvtárak kincsei Bukarestbe kerülnek.

- Eszkálálódik a magyar- és németellenesség. A nem románul szólókat nem szolgálják ki, s még a magyar nyelvű sajtótermékeket – pl. az Előré – is arra kényszerítik, hogy magyarelleses koholmányokkal töltsék meg hasábjait.

- Közigazgatási átszervezésekkel (ld. a Magyar Autonóm Terület sorsát, a megyehatár átszabásokat), községösszevonásokkal csökkentik a színmagyar vagy a magyar többségű területek-települések számát, mintegy elleplezve azt, hogy Erdély lakosságának 30,4 %-a magyar nemzetiségű, illetve hogy Erdélyben 838 [a referáló szerint: 872] magyar többségű falu létezik.

- Az ipartelepítésben és az életszínvonal-politikában Dél-Erdélyt preferálják az erdélyi magyarság többségének otthonául szolgáló Észak-Erdéllyel szemben, ahol a munkásság aránya 20 %-kal alacsonyabb. Az Észak-Erdélyben megteremtett munkaalkalmak (könnyűipar, mező- és erdőgazdaság, bányászat) ugyancsak az alacsonyabban bérezettek közé tartoznak.

- A magyar iskoláztatás megtörése már 1920-ban elkezdődött. 1945. után előbb watosan folytatódott, majd 1956. után gyors üteművé vált. Az 1955/56-os és 1958/59-es

tanév között 1002-ről 948-ra csökkent a magyar népiskolák száma, holott már az előző adat is csak 42 %-át tette ki az 1913/14. évi számnak. A magyarul tanulók száma 38 %-kal csökkent. Az erdélyi felsőoktatási intézményekben mindössze 4,42 % volt a magyar hallgatók száma a magyarság 30 %-os arányához képest a hetvenes évek végén.

– A magyarok aránya a közéletben is rohamosan csökkent. 1969 és 1985 között a felére esett vissza a magyar képviselők száma. Noha a tömegszervezetek tisztségviselői között több magyar fordul elő, de csúcsszerveikben már "fehér holló" a magyar. Még ritkább az előfordulásuk a bíróságok, gazdasági grémiumok, bankok csúcsbeosztásaiban. És: a legfőbb pénzügyi ellenőrző bizottságokban, a Nemzeti Bank vezetésében, a könyvtár- és kiadásügy igazgatásában, a tömegközlelési eszközök vezetésében, a tábornoki, diplomáciai és a biztonsági szolgálat vezetésében magyar név nem is fordul elő. A "Szocialista munka hőse" kitüntetést egyetlen magyar kapta meg 80 románnal szemben.

– A Securitate 400 ezer tagja (a szovjet KGB 500 ezer fős volt!) és 978 ezer besúgója (1985) különös éberséggel vigyázott a kisebbségi magyarokra, azon belül is papjaikra. Akik bármit is "vétettek", azokra börtön, drogokkal való injekciózás, idegostály, munkatábor várt, netán rejtélyes öngyilkosság.

A kiegészítés javaslatai:

A diktatúra 1989. decemberi bukása után eléggé megalapozottaknak látszottak a remények, hogy a romániai emberjogi helyzet megjavul.

"In hoc signo" tesz a tanulmány szerzője javaslatot a tennivalókra. Chartaszerű javaslataiban az emberi jogok és a vallásszabadság visszaállításán kívül szerepel még Erdély történelmi gyökereinek ünnepélyes elismerése (a magyarok és a szászok vonatkozásában), a régi megyék visszaállítása, a betiltott helynevek rehabilitálása, a szabad nyelvhasználat, a nemzeti zászlók és címerek használata, a nemzetiségi oktatásügy, a sajtó- és művészeti szabadság, az erdélyi gyűjtemények rekonstrukciója, a magyar és német műemlékek restaurálása.

Jonas, Andreas: Die Menchenrechte in Rumänien. = Der Donauraum, 30. Jg. 1989/90. 2. H. 3-46. p.

W.D.

Az emberi jogok és a szovjet tagköztársaságok

A gorbacsovi glasznosztj előrehaladtával tovább javul a helyzet az emberi jogok területén. Így a szabad vallásgyakorlás, a többé be nem tiltott tüntetések mindennaposá váltak. Új fejlemény, hogy a korábban fölülről kezdeményezett folyamatok helyébe alulról indított kezdeményezések léptek.

Ellentmondás van a liberalizálás szándéka és a megrögzött előítéletek között: egy szovjet ember inkább rosszabbul él, semmint hogy az anyagi javak területén bármilyen különbséget elviseljen. A piacgazdaság bevezetése ezért nehezen halad. Néhány területen épp ez vált ki konfliktusokat a helyi lakosság és az oroszok között.

A nemzeti kisebbségek jogaiért – különböző területeken – minden nemzetiség harcba kezdett, az oroszokat is beleértve. A viták, melyek néhol erőszakká fajulnak, a nyelvhasználat kérdésétől a területi követelésekig igen széles skálán bontakoztak ki.

Újabb színfolt a néprfrontok megalakítása, elsősorban a balti országokban, bár a néprfrontmozgalmaknak gyakran olyan erős helyi ellenfelei vannak, hogy például az

1989-ben létesült Belorusz Népfrontnak Litvániában kellett alakuló ülését megtartania.

A szeparatista elképzelések erősödését mutatja, hogy a litván elszakadás – melyet a két másik balti köztársaság erői, de a grúz, azerbajdzsán, örmény és esetleg az ukrán mozgalmak is követnek – politikai megegyezés útján jött létre és nem fegyveres úton.

E függetlenedési folyamatok eredményeképpen sokhelyütt épp az orosz nemzetiségűek kerülnek kisebbségi helyzetbe. Különösen a balti köztársaságokban került előtérbe az a két újszerű kérdés, hogy a nemzetiségi avagy a személyiségi jogok élvezzenek-e elsőbbséget, illetve, hogy az őshonos nemzetiség miként viszonyuljon az egyéb nemzetiségekhez.

Az 1989-es év a vallás és vallási szervezetek jogainak visszaállítása területén rendkívüli volt. Ebben az évben 3000 új ortodox vallási intézményt jegyeztek be, köztük 10 új kolostort és két szemináriumot. Kiterjedt jótékonyági munka kezdődött. Közép-Ázsiában a muzulmánok új mecsetek és teológiai főiskola megnyitására kaptak engedélyt. Az 1946 óta betiltott ukrán katolikus (görög katolikus) közösségek bejegyzésére is sor kerülhet.

A kivándorlás, bár különösen a német és zsidó nemzetiségűek esetében egy homályos és sehol nyilvánosságra nem hozott államtitokvédelmi törvény értelmében korlátai is vannak, ugyancsak fellendült 1989-ben több mint 72 ezer zsidó és 98 ezer német emigrálhatott.

Az orosz nacionalista szervezetek (például a Pamjaty) kifejezetten antiszemita jelszavakat hangoztatnak. Ez megint csak új problémát vet fel: ellentmondás keletkezik a kinyilvánított szabad tömörülés és szólásszabadság lehetősége, illetve a nemzetiségek jogának védelme között. A viták elsősorban a független lapokban folynak, kérdés, hogy a központi vezetés hol fogja meghúzni a határokat.

Az emberi jogok kibontakozása mellett sok a sajnálatos ellenpélda is. A kaukázusi és közép-ázsiai nemzetiségi villongások hatására szükségállapotot hirdettek ki, tankokat láttunk Litvániában, és gazdasági blokádot is bevezettek.

Az emberi jogok területén a helyzet 1989-ben mégis döntően pozitív. Igaz – hívja fel a szerző a figyelmet, a balti köztársaságok, ahol a pozitív változások döntő többsége lezajlott, a Szovjetunió népességének csak igen kis részét képezik. A reformmal szembeni ellenállás az emberi jogok kibontakozási folyamatát is akadályozza. Az emberi jogokért folytatott mozgalmak súlypontja mindenestre a központból egyre inkább a tagköztársaságokba tevődik át, ami az emberi jogok közül a nemzetiségi jogok megszerzésére vagy visszaszerzésére helyezi a főhangsúlyt, s nemegyszer a nemzetiségek közötti feszültségek növekedését vonja maga után.

Sulitan, Laurie: Human rights and the republics. = Nationalities Papers, 18. vol. 1990. 1. no. 17-20. p.

Az ismertetett cikk a Szovjet nemzetiségek Gorbacsov ellen címen megrendezett konferencia (Columbia University, 1990, május 4.) anyagából való.

T.A.

A nemzeti és etnikai kisebbségek története

Vizsgálódások a német polgárság magyarországi asszimilációjának köréből

A nemzeti asszimilációknak hosszú előtörténetük van. Például a német (nyelvű) nép kelta, rétoromán, később szláv, azután pedig francia (hugenotta) elemeket olvasztott magába, nem is beszélve a sokféle bevándoroltról. A XIX. század óta az asszimilációs és disszimilációs folyamatokat fokozott figyelem kíséri.

A Magyar Királyság területén (Horvátország nélkül) 1844-ben 4,8 millió magyar, 2,2 millió román, 1,6 millió szlovák és 1,3 millió német élt a kisebb létszámú nemzetiségek mellett (300 ezer zsidó, ruszinok, szerbek, stb.). 1910-ben a 18,2 milliónyi lakosság 54,5 %-a (kis híján 10 millió) volt magyar s 1,9 millió német. A teljes népesség 1844. és 1880. között 21 %-kal (magyarság 28, németiség 18 %-kal), 1880. és 1910. között pedig 33 %-kal (magyarság 61, németiség 10 %-kal) szaporodott.

Az asszimilációnak különböző formái léteznek: egyedi, teljes családokat érő, végül egész csoportokra kiterjedő.

A városi polgárság körében végbemenő asszimilációs folyamatok sokban függenek attól, milyen a városkörnyék, a "hátország" népessége, illetve a város gazdasági-politikai szerepe miként változik. A német kézművesek és kereskedők Győrben, Székesfehérvárt és Egerben gyorsabban asszimilálódtak a magyar környezetben, mint más városokban, ahol a környezet német vagy legalábbis nem magyar volt.

A tüzetesebben vizsgált 31 város, melynek 1880-ban jelentős német lakossága volt, 1910-ig – kettő kivételével – igen nagy létszámgyarapodást mutat (vezet Budapest és Temesvár). 1880-ban 17-ben a németek többségben voltak, ám 1910-ben már csak ötben (Sopron, Fehértemplom, Nagyszében és két kisváros). Meglepő, hogy 16 városban abszolút számban is csökken a németiség, s csak 10 városban haladja meg számának gyarapodása a 10 %-ot (az élen Resicabánya és Temesvár áll 60 %-kal, bár a teljes népességnövekedés ezt is felülmulta). Öt erdélyi városban a németek gyarapodása megközelíti az erdélyi szászok együttes szaporodási arányát (10, illetve 14,4 %). A többi 26 városban az 1880. évi 277 ezerről 1910-re 249 ezerre csökken az összlétszámuk.

1867. körül a magyar főváros még kifejezetten német város benyomását keltette (állandó német színház, újságok, stb.). Alig telik el egy-két évtized, s a népszámlálás már csak egyharmadnyi németet regisztrált. A gyors magyarosodás egy-egy család nemzedékeit választotta szét (például a fiú már magyar nyelvű középiskolába, egyetemre járt).

1880-ban a terjesztett újságok és folyóiratok fele példányszám szerint német volt. 1900-ban már közel kétharmaduk volt magyar.

A szepességi németiség ("cipszerek") körében végbemenő asszimilációs folyamatok különösen érdekesek a következők miatt: sok kisváros jellemzi a településrendszert; nem volt tradicionális magyar népesség, a többséget a szlovákok alkották; 1874-ig részleges öngazgatással rendelkeztek (16 szepességi város szövetsége); értelmiségüket nagy arányban küldték a fővárosba, magas állásokba.

Hogyan mehetett végbe Szepességben a fent jelzett gyors magyarosodás? Fontosnak tűnik a népességcsökkenés (igen nagyarányú volt az Amerikába való kivándorlás). Ám míg a szlovákok száma csak 1 %-kal csökkent 1847-1910. között, a németeké 40 %-kal. Eközben 600 %-kal növekedett a magyarok és 300 %-kal a zsidók száma (a betelepülés

csak az utóbbiakra volt jellemző). Igen érdekes a nyelvtudási kép: a szlovákok körében 1880-ban több mint 90 % csak szlovákul tudott, ez a "csak" a németeknél 50 %, a magyaroknál mindössze 13 % volt. A németek és a szlovákok elég jó arányban ismerték egymás nyelvét, a magyarok nyelvtudása azonban csak a németre terjedt ki.

A statisztikai elemzésekből az következhetne, hogy a magyarosodás fő korszaka 1850-1880. között kezdődött. Az asszimiláció azonban tudati folyamatokkal indul. A XVIII. század végén jelentkezik – a francia nemzetfogalom és a német romantika hatására – a felfokozott magyarságtudat, egyben magyarságféltés, s a más nemzet elutasítása. Egyes elemzők szerint a németek elleni ellenszenv a kuruc háborúktól datálódik, s ezt II. József csak erősítette németesítő rendeleteivel. Mások egészen Bánk bán és Gertrud ellentétéig mennek vissza.

A szepességi németek körében a XVIII. század végétől figyelhető meg, hogy az evangélikus családokban korábban megszokott bibliai keresztnévek helyett vagy mellett megjelenik a Ladislaus, Emmerich, Alexander, majd a XIX. század második felében már a Tibor, Dezső, Árpád, Juliska. Az 1810-ben született Paul Hunsdörfer – azaz Hunfalvy Pál – késmárki gimnazista korában a német önképzőkörben tevékenykedett inkább, ui. az 1824-ben létrehozott magyar irodalmi önképzőkör szerinte szinte senkit nem vonzott. S alig múlik el két évtized, és a 48-49-es magyar függetlenségi háborúban a cipszerek már az első vonalakban harcolnak. Minek köszönhetően? Talán már a korábban létezett hungarus – az országhoz fűződő – patriotizmustól is vezetett út a magyar nemzeti tudathoz. Továbbá: a Habsburg-monarchián belül Magyarország saját rendi jellegű öngazgatással rendelkezett, melyet a nagy létszámú nemesség – 1800 körül 100 ezer család – féltve őrzött. Az országon belül további öngazgatási formák léteztek (erdélyi szászok, szabad királyi városok). A protestantizmus magyarországi formája nagyobb szabadságot kínált, mint az Alpok-menti vagy szudétaföldi. Mivel Metternich betiltotta a németországi evangélikus teológiák látogatását, 1821-ben Bécsben hoztak létre egy teológiai főiskolát. Ez a tiltás is gyengítette az össznémet tudat továbbélését.

Széchenyi István reformkori tevékenysége mély benyomást gyakorolt a magyarországi németekre is. Ismét csak Hunfalvy tanúsítja, hogy a Hitel és a Világ megjelenése után a késmárki líceum magyar önképzőköre felvirágzott. Széchenyi valóban lenyűgöző jelenség: a német-osztrák neveltetést kapott magyar mágnás visszatálal népéhez, s ebben legjobb társai – Batthyány, Eötvös és mások – követik. 1825-1848 között Magyarország volt a monarchia minden liberális gondolkodójának reménysege. Az 1847-ben megnyílt pozsonyi országgyűlés kihatott a bécsi forradalomra is, a metternichi cenzúrától és gazdaságpolitikától elnyomott németajkú polgárság pedig szívesen csatlakozott a szabadságot és alkotmányosságot követelő magyar forradalomhoz.

1843-44-től a közigazgatásban számos helyen vezették be a latin helyett a magyart, ami sértette a németeket, ám 1848 forradalma a nemzeti nyelvek egyenjogúságát hirdette ki, s mint a Pester Zeitung májusban hírül adta, a hirdetések, falragaszok a magyar mellett németül is megjelennek, hogy "egyetlen magyar polgár se legyen nyelvi különbségek okán kizárva a politikai életből".

A szepességi nemes, Görgey Artúr, – akinek nemzeti hovatartozásáról vitatkozni lehetne (anyja löcsei patriciuscsaládból származott) – végül a forradalmi sereg főparancsnoka lett. Segédtsíztje Westher Sándor volt, akinek fivére – Westzer Pál János – 48-ban országgyűlési képviselő és késmárki polgármester lett. Ezek a forradalmi idők lehettek a

nemzeti asszimiláció első fokozatának építőkövei.

A Bach-korszak abszolutizmusa olyan reakciókat váltott ki, mint a pozsonyi evangélikus gyülekezet konventjének döntése, mely szerint a líceumban magyar legyen az oktatási nyelv (bár a diákok többsége német és szlovák volt).

Ferenc József 1859-es pátense át akarta szervezni a protestáns egyházakat: a szlovákság e döntést támogatta, a magyarok elleneztek, s a németek a magyarokhoz csaliakoztak. Az 1860-as októberi diploma, mely a magyar alkotmányt jogaiba visszahe-lyezte, a további asszimiláció forrása lett.

A szepességi gimnáziumokban a német oktatási nyelvet fokozatosan a magyar váltotta fel. A szepességi lapok terén hasonló a helyzet: a Zipser Anzeiger (Lőcse) 1874-ben megszűnt, a Der Zipser Bote (1875-) 1908-tól Szepesi Hírnök-ké magyarosodik. 1918-ig egyetlen lap marad meg német nyelven, a Karpathenpost, de rá is a kifejezett magyar érzelem volt jellemző.

Pukánszky Béla a két világháború közötti munkáiban a hazai német polgárság három típusát különbözteti meg: az asszimilánst, az ún. kultúrnémetet és a nemzetileg tudatos németet. A tanulmány írója két asszimiláns variánst különböztet meg. Az egyik odáig viszi, hogy minden németet is gyűlölni kezd, míg a másik a környezet stb. hatására asszimilálódik, de nevét, nyelvi vonzalmát megőrzi. A német tradíciókat ápoló kultúrnémetnél is meg lehet különböztetni két altípust: az egyik előszeretettel gyűjti-kutatja a nyelvjárást, a cipszer történeteket, a másik inkább az általános német(országi) kultúrával érez közös-séget. A harmadik típus a múlt században ritka volt, inkább a magyarosodás csúcspont-jának tekinthető századvég után jelent meg, mint ellenhatás (bizonyosságul E. Steinacker memoárjai szolgálhatnak).

Újabbban a magyarországi német asszimilációval Windisch Éva foglalkozik, s azt igyekszik bizonyítani, hogy a német polgárság vezető szerepe a nagyipari fejlődés során török meg, s ezután magyarosodik el. Valójában a dolog fordítottja igaz: a hagyományos foglalkozású kispolgárok, kézművesek jobban megmaradtak németségükben, viszont a prosperáló családok-rétegek gyorsabban olvadtak be a magyar vezető rétegekbe. Maga a szerző is magyarországi német környezetből származik, ahol a nagy család a fenti típusok összes változatát fel tudja mutatni.

Az asszimilációs folyamatok mindenesetre még számos tovább vizsgálandó kérdést vetnek fel.

Steinacker, Ruprecht: Betrachtungen zur Nationalen Assimilation des deutschen Bür-
gertums in Ungarn. = Südostdeutsches Archiv, 22-23. Bd. 1979-1980. 62-89. p.

S.P.

Németek Gyulán a XVIII. században

A török hódoltság 130 éve (1566-1695) következtében az ország déli vidéke szinte elnéptelenedett: három km²-re jutott egy-egy család.

Gyulán három elkülönült "városrész" alakult ki: a magyar, a német és a román. A bécsi Hadi Kamaránál a felszabadító háborúk idején érdemeket szerzett Johann Georg Harrucker (1662-1742) bárói címet és tekintélyes földbirtokot kapott Békés megyében. Harrucker nagy telepítési akcióba kezdett: az első családok Würzburg mellől érkeztek, majd jöttek Bamberg közeléből is. Volt köztük földműves és kézműves egyaránt. A leteleplülők igen kedvező privilégiumokat kaptak. Közöttük a legfontosabb az volt, hogy a telepes vagy

leszármazottai szabad emberek, a jobbágyi helyzet nem fenyegeti őket. Az érkezés utáni első három évben semmilyen adót vagy részesedést nem kellett fizetni/teljesíteni, ezt követően a terményekből egy kilencedet kellett a földesúrnak adni, s bizonyos pénzbeli adót is fizetni. Házépítéshez ingyen kaptak fát.

A 20-as évekbeli első betelepítést a nagy pestisjárvány (1738-40) után újabb követte. A németek a 30-as évektől belső önkormányzattal is rendelkeztek.

A gyulai németesség – ellentétben például számos baranyai településével – nem tartozott robottal a földesúrnak. Az 50-es években borkimérési és mézszárszéki jogot bérelhetett.

1769-ben a Helytartótanács az urbáriumok rendezésének előkészítéseként országos kérdőíves felmérést végzett. Felmérték a szántók és rétek, a házhelyek stb. nagyságát és számát. A kilenc kérdésre adott gyulai német válaszok az alábbiakat közlik. Ők nem rendelkeznek urbáriummal, hanem rendszeres időközönként szerződést kötnek a földbirtokossal. A szerződésben kikötött pénzbeli térítésen kívül évi két alkalommal adnak egy, illetőleg két hétre fuvar, s korábban 130, újabban 145 boglya szénát. A határ két része jó, a harmadik szikes. Ha jó a termés, eléri az 5 ezer akó bort. A határ nincs telkesítve, még a szántóföld sem, így nem is tudják, hány holdat művelnek. A kilencedet egyszer pénzben váltották meg.

1771-ben érkezett Békés megyébe Mária Terézia úrbér-rendeletének végrehajtására a Helytartótanácsból Andrassy István, aki augusztusban a gyulai németekkel elvégezte a megfelelő szabályozást. A tanulmány függelékében olvasható az a szerződés, amelyet a fenti szabályozás után, 1771-ben kötött a földbirtokos a német-gyulai közösséggel. A legnagyobb változást az jelentette, hogy ők is robotköteles földművesek lettek.

A 70-80-as években megnőtt a telepesek száma, s e növekedés elsősorban a korábbi zsellérek-summások köréből került ki.

A németek gazdálkodási szokásai nem követték az itt korábban kialakultakat, minthogy a rendkívül alacsony népsűrűség következtében a középkori földművelés szinte teljesen elpusztult, a földek is elszikesedtek. Eleinte a kültelki marhatartás divott, ez biztosított megélhetést is, bevételt is. A század közepén strukturaváltás következett be: terjedt a szántóföldi művelés, főleg a gabonakonjunktúrának köszönhetően. A szántók a húszas években nem érték el az ezer holdat, a hetvenes években megközelítették a kétezret, de már 1785-ben 11 ezer holdat műveltek.

A középkorban már folyt szőlőművelés ezen a vidéken, s ez a hódoltság idején is megmaradt, csak később, a háborúk, majd az elnéptelenedés miatt veszett ki. A németesség hagyománya úgy tartja, hogy a szőlővesszőket asszonyaik hozták magukkal, szoknyájuk alatt csempészve. A századvégi összeírás szerint a gyulai németek közül 248 foglalkozott szőlőműveléssel (a szőlőművelő magyarok száma feleannyi volt). A század második felében a békés megyei határban is megjelentek a szállások, a tanyás gazdálkodás előhírnökei. A németek által bérelt területen (Eperjes, Szentbenedek, Vesze, Póstelek) több ilyen szállást tüntet fel a II. József idején végzett katonai térképezés (1783).

A földesúr is hozott létre majorságokat. Ezek egy részén gabonát, dohányt termeltek a cselédek, a másikat a németek bérelték.

A gyulai németek, magyarok és románok együttélése nem volt viszályoktól mentes. A németek egyetlen magukkal hozott "vagyon" a fejlettebb gazdálkodási kultúra volt, ez azonban hosszabb időn át nem tudott érvényesülni a más éghajlati és talajviszonyok közepette. A telepes pionírok gyors alkalmazkodási képessége egy idő után mégis

meghozta az eredményt.

Andrásfalvy Bertalan egyik 1974-es tanulmányában – igaz: baranyai mintán – megfogalmazta a német és a magyar értékrend különbözőségét. A németek inkább együtt művelték a földeket, s jobban törekedtek az árutermelésre és eszközeik modernizálására, a magyarok viszont fiaik közt egyenlő részekre osztották fel a földeket, s nagyon adtak az öltözködésre. A németek takarékos, szorgalmas életvitellel a birtokot akarták gyarapítani, a magyarok – nemeseik példáját követve – szerettek vendégeskedni, szórakozni. Ilyen különbségeket a békés megyei németek és magyarok is mutattak. Amikor 1786-ban a városi tanács egyesíteni akarta a magyar és német városrészt, a németek élénken tiltakoztak, mivel a magyarok őket csak jöttmenteknek tekintik. A kisebb-nagyobb viszályok oka nem közös a föld- vagy erdőhasználatban, illetve egyéb tárgyiasult tevékenységekben fedezhető fel, hanem az eltérő értékrendben, mentalításban.

Ács Zoltán: Die Deutschen in Gyula im 18. Jahrhundert. = Südostdeutsches Archiv, 22-23. Bd. 1979-1980. 38-61. p.

S.P.

A délmagyarországi – bácskai-bánáti – német nemzeti mozgalom 1914 előtt

A XVIII. századi telepítések nyomán kialakult bácskai-bánáti németség első komoly politikai önkifejezésére 1849 őszén került sor, amikor az ún. "Bogárosi sváb kérvény"-ben 13 falu képviselői kérték meg a császárt, hogy az erdélyi szászok példáját követve nekik is olyan vezetőjük lehessen, aki közvetlenül az uralkodónak tartozik felelősséggel.

A nemzeti öntudatra ébredés – elég keserű – korszaka az osztrák-magyar kiegyezéskor érkezett el, minthogy az addigi különállás megszűnt, s a magyar királyság kezdte jogait gyakorolni. Az Edmund Steinacker és elvarárai által alapított Budapester Tagsblatt (első száma 1880. II. 18-án jelent meg) már beköszöntő vezércikkében is a magyarországi németség öntudatának ébresztését jelölte meg fő céljaként. A 80-as években a kedvezőtlen tendenciák felerősödtek: a magyarosítási szándékok már a törvénykezés szintjét is elérték (oktatási törvények stb.), a városi német polgárság fokozatos asszimilációja pedig éppen a potenciális vezetőrétegtől fosztotta meg a délvideki németeket.

Hiányzott a területi autonómia is, mert a magyar vármegyei igazgatás minden panaszt úgy kezelte, mint egy szuverén uralkodó. Jelentős mértékű volt a névnyelvi magyarosítás. Ez a folyamat legelső fokát akkor érte el, amikor a büntető törvénykönyv célirányos értelmezésével minden nemzetiségi oldalról megfogalmazódó kifogást, panaszt izgatásnak minősítettek. Nem túlzás ezért azt állítani, hogy a délmagyarországi németség nemzeti tudatának legerősebb kiváltó oka az erőszakos formát öltő magyarosítás volt. Nem lekiacsiyolható emellett a sikereket felmutató német birodalom léte sem, hisz nem kellett már "szégyenkezni" amiatt, hogy valaki német nemzetiségű.

A század utolsó negyede megtizedelte a délvideki parasztságot, gyökeres változást okozva a földtulajdonban. 1867-ben a bánáti földeknek több mint kétharmada volt paraszti kézben, 1900-re azonban már a 89 %-uk a nagybirtokosoké lett. Az adóhátrálékból a parasztok kényszereladással menekültek, és egyre nagyobb mértékűt öltött a végrehajtási árverés is (a 90-es években átlagban 15-20 ezerre került sor). A fokozódó nehézségek ellen az erők egyesítésével igyekeztek fellépni. Létrehozták a Südungarischer Bauvereint (Délmagyarországi Parasztszövetség), melynek 1901-ben már 126 helyi szervezete volt, s (túlnyomórészt német) tagjainak száma elérte a kilencezret. A szervezet bejegyzé-

sét a hatóságok csak akkor végezték el, amikor élére egy magyarbarát földbirtokos került.

A századordukón egyre több délvidéki német hetilap indult (Ungarisch-Weisskirchner Wochenblatt 1898-tól, Grosskikindaer Zeitung, mely 1899-től vállalta a németiség tudatának ébresztését stb.), s végül 1900 decemberében sikerült Temesvárt megjelentetni az első napilapot is, a Deutsche Tagblatt für Ungarn-t. A század első éveiben több sajtóper próbálta a német szerkesztők bátorságát megtörni, minden esetben a nemzetiségi izgatásra való hivatkozással. Majd ennek csekély eredményességét látva, egyes szerkesztőket egyszerűen nemkívánatosnak minősítettek a helyi szervek, s kiutasították őket városukból (A. Cramert Temesvárról, A. Kornt Nagykikindáról).

A 90-es évek választásain alig került nemzetiségi képviselő a magyar parlamentbe. Az 1901-es választási kampányba a délvidék német lakossága is aktívan bekapcsolódott. Jelöltette magát E. Steinacker, s mellette V. Schreyer is, mindketten függetlenként; velük szemben a kormánypárt jelöltje A. Lendl volt. Az antidemokratikus magyarországi választójog (15 millió lakosból 900 ezernek volt választójoga, a vagyoni cenzus 8-10 hold földet feltételezett, az adóhátralék kizáró okként szerepelt stb.) és a helyi államigazgatás erőinek sok törvénytelen közbeavatkozása együttesen oda vezetett, hogy országosan a szászokon kívül csak négy szlovák és egy szerb nemzetiségű képviselő került a parlamentbe. Természetesen Steinackerék is alulmaradtak a kormánypárt jelöltjével szemben.

A német öntudat ápolásához hozzájárult a Bécsben tanuló délvidéki diákok szervezésének létrehozása a század legvégén. Tagjai esküvel ígérték, hogy minden tőlük telhetőt megtesznek a német tudat, német kultúra ápolásáért, terjesztéséért.

A külszági sajtó sokáig csak a magyar hírügynökségek valóságot torzító anyagaiból tudhatott a magyarországi nemzetiségi problémákról. Steinacker a 90-es években több neves újság (Neue Zürcher Zeitung 1892-től, Deutsche Zeitung 1896-tól, Münchner Neueste Nachrichten 1899-től, stb.) tudósítója lett, s az ő anyagai tudatosították az olvasókban, hogy a magyarországi németiség korántsem olvadt bele a magyarságba.

A hazai németiség hathatós támogatóra talált a birodalmi német Alldeutscher Verband (Pángermán Szövetség – ADV) elnevezésű szervezetben. A kapcsolatot az ADV bécsi képviselőjével, P. Samassa professzorral E. Steinacker vette fel. Az ADV megjelenésétől kezdve pénzügyileg is segítette a Deutsche Tagblatt für Ungarn-t (évi 3000 márkával), majd amikor Deutsch-Ungarischer Volksfreund címen politikai hetilap lett belőle, az ehhez szükséges kaució befizetéséhez is hozzájárult. A német öntudat erősítése céljából Bécsből az ADV röplapakcióba kezdett. Az 1906-os választási hadjáratban 500 márkával támogatta a lovrini (Torontál vármegye) választókerületben fellépő német jelöltet. Számos esetben kapott német származású diák németországi egyetemi tanulmányaihoz ADV-ösztöndíjat. Ugyanakkor nem fogadhatók el az olyan feltevések és/vagy állítások – ilyenek Tokody Gyula 1962-ben megjelent tanulmányában olvashatók –, miszerint az ADV a nagynémet expanzionizmus eszköze lett volna, s beavatkozott volna Magyarország belügyeibe. Ezt az sem igazolja, hogy az ADV 1906-ban tevékenyen pártolta Ungarländische Deutsche Volkspartei (UDVP) létrehozását.

Az 1881-ben keletkezett Allgemeiner Deutscher Schulverein (ADS) célul tűzte ki a német kultúra és a német nyelv terjesztését mindenütt, ahol németek élnek. Magyarországon támogatásuk eleinte csak az erdélyi szászokat érte el, amint azonban a délvidéki németiség is kellően hallatta szavát, neki is jutott az ADS figyelméből és támogatásából.

A hivatalos német politika alapdogmái közé számított, hogy a szlávság által átkarolt

magyarságnak és a német népnek az érdekei egybeesnek. II. Vilmos 1897-ben a budai királyi palotában kijelentette, hogy a magyar szövetség annál értékesebb Németország számára, minél jobban sikerül megvalósítani az egységes magyar államot.

A századelő élesedő társadalmi mozgalmában a szociáldemokrácia erős német kötődésével a Délvidéken is visszhangra talált. Az általános választójogért vívott küzdelemben a szociáldemokrácia és az UDVP támogatta egymást.

Senz, Ingomar: Die "deutsch-nationale" Bewegung in Südungarn vor 1914. = Südost-deutsches Archiv, 15-16. Bd. 1972-1973. 115-190. p. Bibliogr. 188-190. p.

S.P.

A magyarországi németiség mozgalma és a közép-európai politika az I. világháború előestéjén

A téma kiterjedt irodalma eddig nem jutott el a nyugvópontig. Bizonyos egyszerűsítéssel két sarkított véleménnyel lehet találkozni: 1. a magyarországi németek mozgalma egy fenyegetőnek érzett helyzetben lévő nemzetiség önvédelmi tevékenysége volt; 2. a mozgalom – tudatosan vagy öntudatlanul – a német birodalom délkelet-európai expanzióját szolgálta. A kérdés annyi évtized után tárgyyszerűbb kezelést igényel. Ennek során tekintettel kell lenni mind a monarchián belüli történésekre, mind a közép-európai összefüggésekre.

Az 1906-ban alapított UDVP (Ungarländisch-Deutsche Volkspartei – Magyarországi Német Néppárt) előtörténete a 70-es években kezdődött, amikor megpróbálták a magyarországi németek nemzeti tudatát felkelteni, s politikailag mobilizálni őket. Erre a 80-as években annál is inkább szükség volt, mert a hivatalos magyar politika az államnemzet eszméjét követve az erőszakos asszimiláció eszközeihez nyúlt. A pártalapítás társadalmi bázisát főleg a paraszti munkából élők, az irányítását a nagyobb városok (Temesvár, Versec, Fehértemplom, Újvidék) polgárai képezték.

Az UDVP valódi jogállamiságot, teljes személyi és nemzetiségi egyenjogúságot követelt programjában. Minimális feltételként fogalmazódott meg a 68-as nemzetiségi törvény maradéktalan betartása. A program ezen felül teljeskörű reformcsomagot is tartalmazott Magyarország számára (államigazgatás, egyesülési és gyülekezési jog, adóreform, a választási rendszer kiterjesztése stb.). Utólag megállapítható, hogy jóllehet a program mértéktartó volt európai összehasonlításban, ugyanakkor hatása korlátozott maradt, minthogy mélyen beavatkozott a magyar hegemonia érdekszférájába. Ennek ellenére – vagy épp ezért – az UDVP komoly visszhangot keltett a határokon túl. Nem is annyira a szűken vett hivatalos körökben, mint inkább a Ferenc Ferdinánd trónörökös körül létrejött Belvedere-körben s a nagynémet eszmék terjesztését felkaroló Pángermán Szövetségben (Alldeutscher Verband – ADV).

Az 1890-ben Frankfurtban alapított ADV a "völkisch" utópia jegyében a német nép egységét és autarchiáját szorgalmazta. Az eredendően kulturális és egyházi-vallásos formában jelentkező magyarországi német mozgalom első valóban politikai kapcsolata az ADV volt. A H. Class vezette ADV olyan Közép-Európában gondolkodott, amely német irányítás alatt integrálódik gazdaságilag. A kétmillió magyarországi németiség ezen expanzió bármely formájához jó hatalmi támpontot jelenthetett, nem véletlen hát az ADV iránta való élénk érdeklődése. Ennek keretében szorgalmazta a különféle egyletek létrehozását, támogatta a sváb irodalmat (A. Müller-Guttenburg), a bécsi Deutsch-Unga-

rischer Kulturtratot stb. A szervezési támogatást jócskán kiegészítette a pénzügyi. Az ADV kapcsolatokat épített ki az erdélyi szászok és az ún. kárpáti németiség irányában, majd a világháború előtt a német tőke és munkaerő magyarországi telepítésével folytatódott ebbéli tevékenysége.

A magyarországi német mozgalmat több esetben is az ADV közbelépése és/vagy támogatása mentette meg a széfhullástól. A mozgalom legkiemelkedőbb alakja Edmund Steinacker volt, akinek 1937-ben megjelent *Lebenserinnerungen* című munkája máig nélkülözhetetlen forrás. Steinacker is elismerte, hogy bár az UDVP nem volt az ADV fiókiintézménye, támogatása nélkül aligha maradhatott volna fent. A kapcsolatok teljes értékű rekonstrukciója csak a Steinacker-, illetve az ADV-hagyaték (ez a potsdami Deutsches Zentralarchivban a szerző számára nem volt hozzáférhető) feltárása után végezhető el.

A trónörökös szarajevói meggyilkolása reális alternatívát szüntetett meg. A ferdinándi centralizált monarchia-modell, mely nem utolsósorban Budapest hatalmi aspirációinak letörésére készült, ui. komoly perspektívát ígért a trónörökös bizalmát élvező Steinackernek és pártjának. Más kérdés, hogy az UDVP-nek előbb-utóbb választania kellett volna Bécs és Berlin között. Utólag csak annyi feltételezhető, hogy Bécs valószínűleg nagyobb esélyt kínált volna a komoly szerepre, feltéve, hogy a monarchia reformja révén a hazai német mozgalom valóban a "mérleg nyelve" funkcióját kapja meg a magyarság és a nemzetiségek között.

Steinacker életútja tartalmas példáját adja a századforduló politikai karrierjeinek. A liberális szepességi papcsaládból származó Steinacker (1839-1929) a magyar hazafias tartástól egyrészt európai útjain gyűjtött élményei, másrészt a fokozódó magyarországi sovinizmus és a sorvadó liberalizmus hatására érik nemzetiségi politikussá. A Kereskedelmi Kamaránál és más országos hatáskörű szerveknél az ország modernizálásán dolgozó mémőknek a Tisza Kálmán-i és az azt követő években kellett rádöbbennie magyarrá integrálódási törekvésének kudarcára. Ezt követően már tudatosan keresi a lehetséges partnereket bel- és külföldön egyaránt. Nem mond le a modernizációról, de annak politikai útját keresi Ferenc Ferdinánd körében, és kisebbségi politikusként a német birodalom eszközeit is felhasználja. Steinacker és az UDVP előtt 1914-et megelőzően nem merült fel a lojalitás kérdése. Ennek feltételezése az 1918-as széthullást követő események visszavetítésből származhat.

A tanulmány melléklete kivonatokat közöl Tokody Gyula tanulmánya nyomán (*Zur Frage der Verbindung zwischen dem Alldeutschen Verband und der ungarländischen alldeutschen Bewegung vor dem ersten Weltkrieg.* = *Annales Instituti Historici Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 1. vol. 1962. 45-67. p. az ún. Linzi Tanácskozás (1911. VIII. 27.) jegyzőkönyvéből). A jegyzőkönyv egyrészt kétségbevonhatatlanul jelzi az ADV nagynémet expanziós terveit, másrészt Steinackeréknek azt a törekvését, hogy a monarchiát olyan erős államként tartsák fenn, ahol a német elem vezető szerepet játszik.

Schödl, Günter: *Ungarns "deutsche Bewegung" und mitteleuropäische Politik am Vorabend des Ersten Weltkrieges.* = *Südostdeutsches Archiv*, 17-18. Bd. 1974/1975. 108-129. p.

S.P.

A magyarországi németiség helyzete a két világháború közti időszakban a második világháború utáni nemzetközi szakirodalom tükrében

A tárgyalt időszak közelebről az 1919-1941 közötti korszakra terjed ki. Nem foglalkozik a Magyar Tanácsköztársaság hónapjaival, minthogy erre vonatkozóan gazdag irodalom létezik, s azért fejezi be 1941-nél, mivel az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés egyik fejezte alapján a magyarországi Volksbund történetében új fejezet nyílik, mely determinálja a világháborús évek eseményeit is.

A téma historiográfiáját illetően elmondható, hogy a magyar történetírás számára ez a téma az ötvenes évek végéig szigorúan tabunak számított, de az első komoly nyugati, a bonni menekültügyi minisztérium által kiadott dokumentumkötet is csak 1960-ban látott napvilágot. A magyar történészek számára az 1960-as stockholmi történészkonferencia lehetett a vízvonal, mivel az ott elhangzott J. Weidlein-előadás a magyar nacionalizmusról és a németek világháború utáni elüldözéséről érdemi választ kívánt. A következő két évtizedben Arató Endre és Tilkovszky Lóránt kimerítően foglalkozott a témával, s emellett több, a magyar külpolitikát gazdagon dokumentáló forráskiadvány is született.

A hetvenes évektől az Amerikában élő magyar származású történészek is megszólaltak. Th. Spira 1977-es könyve (*German-Hungarian relations and the Swabian problem*) azt bizonyítja, hogy az ország németiségével kapcsolatos magyar politika legkésőbb 1925-től integráns része volt a külpolitikának, s azon belül a magyar-német kapcsolatrendszer kezelésének. A nemzetiségi politika ugyanakkor lényegileg a trianoni döntések következtében kialakult revíziós politikának rendelődött alá, ahogy ezt Juhász Gyula könyve (*Magyarország külpolitikája 1919-1945*) is tanúsítja. E politika lényege Spira szerint is az volt, hogy a megmaradt Magyarország mielőbb teljesen homogén nemzetállammá változzék, s ezáltal erős eszköze lehessen az majdani revízióknak. Ezért nem lehetett esélye Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter 1920-as törvényjavaslatának, bár Bleyer a Bethlen-korszakban a miniszterelnök részéről kellő figyelemben részesült, s az akkori mérsékelt nemzetiségpolitika inkább csak a helyi közigazgatás szintjén ütközött ellenállásba. Egészében Bleyer irányvonala – mely a németiség és a magyarság közti partnerkapcsolatot célozta – eredménytelen maradt, s a harmincas évek elején új politika kidolgozására került sor.

A húszas években különösen fontos vitakérdés volt az anyanyelvű oktatás helyzete. Az 1920-as népszámlálás szerint a megmaradt határok közt 325 olyan település volt található, ahol a németek alkottak többséget, 1928-ban mégis csak 48 népiskola oktatási nyelve volt kizárólag német, s további 98-ban tanítottak németül és magyarul. Végül 314 olyan iskola működött, ahol heti 2-6 óra német nyelvű oktatás folyt.

Az egyházak közül a római katolikus irányvonala az egyértelmű magyarosodás volt, s csak a szombathelyi püspök támogatta a nemzetiségi nyelvű oktatás fenntartását. 1925-től kezdve a németiség anyanyelvű oktatását-művelődését az Ungarländisches Deutsches Volksbildungsverein (UDV, Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete) szolgálta. Az UDV 179 helyi szervezettel 1933-ban érte el szervezeti csúcspontját (csak Baranya, Vas és Zala megye volt alulszervezett). Az UDV létrejötté a G. Stresemann által 1924-ben meghirdetett össznémet összefogási gondolathoz kapcsolható (a későbbiekben jelentős berlini pénzek is érkeztek), miközben a hivatalos magyar politika ügyes taktikai manőverekkel hátrította el a német kormány nemzetiségügyi próbálkozásait. A magyarosítási politika ui. még a kifejezetten németbarát Gömbös-kormány idején is

fennmaradt, igaz, Hitler közömbösnek mutatkozott a magyarországi németek sorsával kapcsolatos hivatalos megnyilatkozásaiban.

1932-ben maga Bleyer is belátta, hogy törekvései zsákutcába torkoltak. Azt fogalmazta meg: kérdés, hogy erősebb lesz-e a magyarság ellenállóképessége, mint a nagy német birodalom és a világ németiségének nyomása. A radikalizálódás keretében a pártalapítás eszméje is felmerült. Az addigi – kormánybarát – elnök, a neves közéleti személyiségnek számító Gratz Gusztáv 1932-ben lemondott az UDV elnöki posztjáról, mert nem kívánta azt a vonalat követni, amely a magyarországi németiség sorsának kulcsát nem Budapesten, hanem Berlinben vélte megtalálni.

Gratznak annyit még sikerült elérnie, hogy a "völkisch" eszmeiséget terjesztő Franz Basch főtitkár és csoportja kiszorult az UDV-ből. Az utóbbiak a Volksdeutsche Kameradschaft elnevezésű csoportot szervezték meg. G. C. Paikert – aki 1934-1944 között a kultuszminisztérium nemzetiségi oktatási osztályát vezette – 1967-ben megjelent könyvében arról beszél, hogy Bleyer halála után a hazai németiség vezetői jórészt náci irányban orientálódtak. Ugyanakkor Tilkovszky sommásan és leegyszerűsítő módon, pontosítás nélkül náci irányzatúvá festi őket. A hazai németiség egészére nézve azonban ő is óvatosabb: 1944 kezdetére vonatkozóan úgy becsüli az arányokat, hogy a német kisebbség egyharmadát fogja át a Volksbund, másik egyharmadára hatást gyakorol, ám a fennmaradó harmadot nem tudja befolyásolni. Megengedhetetlen azonban ahogy a hazai kisebbség vonatkozásában a Volksbund szerepét azzal azonosítja, ami a náci párté volt a harmadik birodalomban.

Horthy a 30-as évek végén megpróbálta elfogadtatni Hitlerrel az itt magát idegennek érző németiség kivándorlását Németországba vagy azokra a területekre, amelyeket Hitler (újra) németesíteni akart. Eközben Hitler 1939. október 6-i nyilatkozatára hivatkozott. Horthy természetesen a magyarérezelmű németiséget továbbra is meg akarta tartani.

Német-náci körökben felmerült a Dunántúl elszakítása, s a birodalom kiterjesztése egészen a Bácskáig. Az ettől való aggodalom is sarkallhatta a magyar vezetést, hogy Jugoszlávia német lerohanását követően megszállja Bácskát.

A bécsi döntések egyre szorosabb függésbe hozták a közép-kelet-európai országokat Hitlertől, s ez alól Magyarország sem volt kivétel. Az I. bécsi döntés után pár héttel ezért fogadta el a magyar vezetés a Volksbund működését. A revízió egyre inkább a vezér jóindulatától látszott függeni, s ezért az árat meg kellett fizetni.

Tilkovszky, Spira és mások a Volksbundot a hitleri hatalmi gépezet "ötödik hadoszlopának" láttatják. A náci birodalom léte – és sikersorozata – sok tekintetben valóban radikális jobboldali folyamatokat indított el Magyarországon és Romániában. A Volksbund az új szélsőjobboldali (nyilas stb.) mozgalmakkal azonban inkább ellenséges viszonyban volt, és nem törekedett a magyar belpolitika befolyásolására. Több munka is hangsúlyozza, hogy Basch a magyar vezetés iránt lojális volt, e tekintetben sem hasonlítható a romániai A. Schmidthez. A magyarországi németiség jelentős része végül is megőrizte hűségét egyrészt a magyar haza iránt, másrészt nemzeti mivoltához, s ez a háborús években egyre fokozta a két kő közti őrlődésre emlékeztető helyzetet.

A magyarországi németiség két világháború közötti útkeresésének reális felidézése még sok erőfeszítést igényel, hogy róla kellően dokumentált, nem elnagyolt, alaptalanul általánosító értelmezés szilárdulhasson meg.

Seewmann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der

1945 utáni magyar vélemények a németekről

Az 1945. utáni magyar történetírás kezdetben alig foglalkozik a németekkel. Az 1825-1867 közti időszakra vonatkozó publikációkat felölelő Magyar történeti bibliográfia 4. kötete a nemzetiségekre vonatkozó irodalmat összegzi, s nincs benne német alfejezet.

Jelen tanulmány Windisch Éva, Hanák Péter, Arató Endre, Glatz Ferenc és I. Tóth Zoltán 1956 és 1975 között megjelent hét munkáját szemlézi, különös tekintettel a múlt századi demográfiai folyamatokra és az asszimiláció mértékére és okaira. (A legtöbb hivatkozás Windisch Deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. = Acta Historica, 1965. –, illetve Hanák Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. = Történeti Szemle, 1974. – munkákból származik).

1880 és 1910 között a magyarországi németiség száma 2 millió körül mozgott, miközben 1910-ben a Magyar Királyságban több mint 10 millió magyar élt (48,1 %). A németek száma érezhetően csökkent a városokban, főként Budapesten, míg a Délvidéken, ahol a németek főként parasztok voltak, emelkedett.

A szemlézett irodalomban érdekes számítások találhatók a magyarság hosszabb távon sikeres asszimilációjára vonatkozóan. 1787-ben mintegy 3,2 millió magyar élt, az 1910-es létszámot úgy érte el a magyar nemzet, hogy 2,5 - 3 millió más nemzetiségűt asszimilált. A németek disszimilációs vesztesége ezen időhatárok közt megközelítette az egy milliót. 1880 és 1910 között mintegy egy millió asszimilált magyar mutatható ki, közülük legnagyobb arányban a németek szerepelnek (400 ezer fővel), a legkisebb disszimilációt a románok szenvedték el (30 ezer fő).

A magyar szerzők számos értékes gondolatot sorakoztatnak fel az asszimiláció okaira. Három okcsoport játszhatott szerepet, úm. a nemzeti, a társadalmi-gazdasági és a szociálpszichológiai-ideológiai tényezők. Az első csoportból az említhető, hogy a magyarországi németiség igen hosszú történelmi időszakon át, több egységben és különböző helyekről érkezve az ország különböző térségeibe települt, s így nem érhetett valódi nemzetiséggé, csak annak regionális egységeivé. Hiányzott belőle az összetartozásnak az a tudata, amely ösztönözhetne volna az összefogást a társadalmi valóság különböző szintjein. Az idézett szerzők véleménye szerint ugyanakkor nem beszélhetünk erőszakos magyarosításról, annál is kevésbé, mert bármely erőszakos asszimilációs politika igen hatékony ellenállást fejleszthetett volna ki.

A társadalmi-gazdasági okok sorában említést érdemel, hogy a németiségnek nem volt irányító-szervező elitje. A német polgárság a XIX. században ugyan jelentősen hozzájárult a magyarországi polgárság létrejöttéhez, ám maga több tekintetben nem tudott kellő időben váltani – például a céhes ipartól a nagyipar felé –, s ezért a gyors városiasodás korában igen sebesen, gyakorlatilag egy nemzedék alatt felszívódott a környező, a század végére már határozottan magyar vagy megmagyarosodott környezetbe. Példa lehet Újpest esete: 1830-ban még 90 %-ban németek lakták, de 1910-ben az 55 ezer lakosú középvárosban már csak 3 ezer németet regisztráltak. Hasonlóan gyorsan olvadt el és be a felsőmagyarországi német polgárság, míg a nyugatmagyarországi nagyobb ellenálló

képességet tanúsított, mert nagyobb volt a gazdasági súlya. A parasztság körében – a Bácskában és Bánátban – a vagyoni szint erősen befolyásolta az asszimilációs fogékony-ságot (a kis- és középparaszti rétegek nehezen, a nagygazdák és a kézművesek könnyebben váltottak nemzetiséget).

A harmadik okcsoportból kiemelendő, hogy a németiség nem tartozott egyetlen egy-házhoz, amely megvédezhette volna (vö. a román és a szerb ortodoxiával). A magyarországi katolikusok 15 %-a, a luteránusoké 33 %-a volt német 1900-ban. Az egyházak előszere-ttel támogatták a magyarosodás/magyarosítás folyamatát, s ez kihatott az alsófokú iskolázásra, annak tannyelvére is. A társadalmi tudatra hosszú időn keresztül zavartalanul hatott az a beállítódás, hogy a magyarok a császári elnyomás ellen, a jobb viszonyokért, a szabadságért küzdöttek, azaz a magyar nemzeti törekvések egy jobb, fejlettebb világot szolgálnak. Az ilyen és hasonló vélekedések növelték az asszimiláns készséget.

Az asszimiláció lefolyására, szakaszaira nézve Hanák három fokozatot különböztet meg. Az első a letelepedés és pályaválasztás, amikor még nem tűnik véglegesnek az adott helyzet és választás. A második fokozatban kettős identitás érvényesül, két vagy több nyelv használata válik elfogadottá. A zárószakaszban a közösséghez, nemzeti szellemhez és nyelvhez való tartozás szinte véglegesként rögzül, miközben generációkra fennmaradhat annak az emléke, hogy a család valamikor más nemzetiséghez tartozott.

Összefoglalóan a magyar szerzők német-képéről a következők állapíthatók meg. A németek a XIX. század második feléig nem rendelkeztek egy kialakult nemzetiség fő jellemzőivel. A német polgárság a múlt század közepéig a polgárosodás és modernizáció fontos eleme volt. A németiség ilyen szerepe feltétlenül pozitív, s külön értékelendő a magyarság iránti lojalitása. A többi magyarországi nemzetiséggel összevetve a németek asszimilációs készsége volt a legnyilvánvalóbb. Az asszimilációt azonban nem szabad sem pozitív, sem negatív oldalról érzelmileg megközelíteni, ez történelmietlen lenne. Az asszimiláció kérdésében meghatározónak kell tartani a történelmi materializmus jegyében a társadalmi-gazdasági okokat. A magyar szerzők főleg makrostatisztikai elemzések-re vállalkoznak, s többnyire nem hasznosítják a helytörténeti leíró munkákat. Az országos elemzések keretében ugyanakkor plasztikusan megjelennek a regionális eltérések. A magyarországi szerzők jól ismerik a két világháború közti, s az azutáni külföldi szakiro-dalmat, s elemzésük nemegyszer azonos eredményre jut vele (például Gogolák L. 1966-ban publikált tanulmánya az asszimilációról, ld. Südostdeutsches Archiv 9. kötet).

Haselsteiner, Horst: Die Beurteilung der Deutschen aus magyarischer Sicht seit 1945. = Südostdeutsches Archiv 21. Bd. 1978. 123-137. p.

S.P.

A németek romániai megítélése 1945 után

A közvéleményt tájékoztató médiák a romániai szocialista rendszerben különböző szűrőket alkalmaznak: más képet nyújt a napi sajtó, mint a szakkiadványok, mást a belföldnek szánt nyomtatványok, mint a külföldre irányuló propaganda. A rendszer belső fejlődésének kronológiája alapján a historiográfia négy szakaszt különböztet meg ebben.

1976-ban sorozat indult az együtt élő nemzetiségek történetének tanulmányozására, s ennek első, németekkel foglalkozó kötetében az egyik szerző a németek kultúrafejlesztő hozzájárulását "figyelemreméltónak" minősíti, míg Ceaușescu ugyanabban az évben elhangzott beszéde szerint a bevándorolt népek Romániában igen fejlett civilizációt

találtak.

A sztálinista első periódust a 60-as évek elején követte a második. A határvonalat D. Ghermanni szerint a nagy akadémiai Románia-történet 2. és 3. kötete közt lehet megjelni (az Istoria Romíniei-nek 1960-1964 közt négy kötete jelent meg, a 4. időben 1878-ig jut el: ekkor a kiadás abbamaradt, és többé nem folytatódott). A 3. és 4. kötet már differenciáltabban nyilatkozik a nemzetiségekről, például a szászokkal kapcsolatban helyesebbnek tartja az egykori autonóm területet Királyföldnek nevezni (Königsboden), minthogy egykor ez volt a hivatalos elnevezés.

A harmadik periódusban több történeti összefoglalás látott napvilágot, s ezek kerülnek a negatív minősítéseket, inkább az elhallgatás jellemző rájuk. Constantin Giurescu 1968-ban Bukarestben, majd 1970-ben Kölnben publikált Transsilvanien in der Geschichte des rumänischen Volkes című munkájában a németeket épp csak megemlíti. Három olyan történeti összefoglalás is megjelent, ahol a németeknek a második világháborús Romániában betöltött szerepéről egyetlen szó sem esik.

A 70-es évek eleje óta viszonylagos pluralizmus tapasztalható a megnyilvánulásokban. Így pl. vitás kérdés a német részvétel megítélése a román írásbeliség kialakulási folyamatában. P. Panaitescu 1943-ban megjelent, majd 1971-ben újra kiadott munkája a lutheri hatást lényegesnek ítéli, míg ugyanennek a szerzőnek 1965-ben publikált monográfiája a kérdéses zsoltárok román születését úgy datálja, hogy Luther hatása kizárt legyen. Egyik akadémiai irodalomtörténeti szintézisben még azokat a szász kereskedőket is megnevezik, akik Luther írásait Erdélybe elhozták. Nem kevésbé vitás az erdélyi szász művészet szerepének megítélése vagy egyáltalán elismerése: az akadémiai Románia történet 2. kötetében külön fejezet foglalkozik a témával (1962), egy 1970-ben kiadott művészettörténeti monográfia a németeket viszont meg sem említi. A román könyvkiadás születését egy 1972-es – németül megjelent, külföldi turistáknak szóló – mű a németek és magyarok részvételéhez kapcsolja, egy 1975-ös brosúra csak a román jobbágyokat elnyomó szász patríciusokat említi, majd egy 1976-os franciául kiadott könyvecske egyetlen szót sem ejt a németiségről.

Az 1977. júniusában közzölt előzetes népszámlálási adatok nemzetiségi soraiban érdekes kísérlet a számokat úgy csökkenteni, hogy vannak németek (348 ezer), de vannak még szászok (6 ezer) és svábok (4 ezer) is, avagy magyarok és székelyek, ukránok és ruszinok, stb.

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a 70-es évek elején a mindig igen értékes Kriterion-kiadványokon túlmenően is napvilágot látott több olyan mű, amely a romániai németiség szerepét – ha nem is a kisebbség kívánta mértékben, de legalább valamennyire – érzékelteti (Studii de istorie e naționalității germane; C. Göllner: Muncă și naționalitate comună. Din trecutul populației germane din România).

Peyfuss, Max Demeter: Die Beurteilung der Deutschen aus rumanischer Sicht seit 1945. = Südostdeutsches Archiv, 21. Bd. 1978. 118-122. p.

S.P.

Cigányok Romániában. Egy nép keresi történelmét

Az egységes román nemzet mielőbbi kialakításának állampolitikává tétele, a nemzeti-ségi kérdés Ceaușescu-féle "végleges megoldása" a kommunista diktatúra éveiben a cigánykérdésre is hatott. A hatalom ideológusai azt hitték, hogyha nem beszélnek és nem

írnak róluk, akkor a cigányok, a többi nemzetiséggel együtt, előbb-utóbb beolvadnak a románságba és ezáltal megszűnnek létezni. Ezzel szemben a cigányok beolvadása napjainkban majdnem minimális, társadalmi-gazdasági helyzetük katasztrófális.

Annak ellenére, hogy már a XIV. századtól írásos dokumentumok bizonyítják jelenlétüket Moldvában és Havasalföldön, a nem cigány lakosság alig ismeri előítéletlőtől mentesen ennek a több mint 2 milliós népességnek történelmét és kultúráját.

Utóljára George Potra tollából jelent meg forrásértékű mű a romániai cigányság történetéről (Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România. Bucuresti, 1939).

Az itt ismertetett tanulmány szerzői a jelzett könyvön kívül a neves francia történész, Jean-Pierre Liégeois: Tsiganes (Paris, 1983) című művét is felhasználták. Ennek alapján a világban szétszóródott cigányság történetét vázolta fel. Egyébként tanulmányuk csak moldvai és havasföldi dokumentumokat ismertet, s nem foglalkozik az erdélyi cigányság történetével.

Előljáróban néhány adat: 1930-ban Romániában hivatalosan 270795 cigányt tartottak nyilván, ugyanakkor a Romániai Romák Országos Szövetségnek 800 ezer tagja volt! 1990-ben a cigányság képviselői 2 millió 300 ezer nemzetiségéhez ragaszkodó cigány nevében beszélnek.

A XIV. század elejéről való első cigány vonatkozású dokumentumok szerint e népesség nagy része Havasalföldre és Moldvába a tatárok rabszolgáiként került, a többi pedig azokhoz a vándorokhoz tartozott, akik délről, Észak-Afrika és Dél-Európa (a Balkán-félsziget) érintésével érkeztek ide. A tatárok elvonulása után mindkét csoportra – századokon át – a rabszolgák sanyarú sorsa várt.

A Román Akadémia 1891. április 1-i ünnepi ülésén Mihail Kogălniceanu, a neves román államférfi, történész és író, többek között a következőket nyilatkozta: "Ifjúkoromban még lasi utcáin is béklyóba, láncra vert teremtményeket láttam. Kegyetlenül dolgoztatták, verték, éhezettették őket. Aki hasznavehetetlenné vált közülük, meztelenül kidobattak a hóra, vagy a fagyos-jeges folyóba taszítottak. Ez volt a szerencsétlen cigányság sorsa! Uraik semmibe vették a családi kapcsolatok szentségét is. A feleséget elszakították férjétől, a lányokat a családtól, a csecsemőket az anyai kebelről, eladva őket, akár a marhákat, Románia különböző vidékeire. Az égbekiáltó bánásmóddal szemben sem az emberségre való hivatkozás, sem a vallásosság, sem a törvény nem védte meg ezeket a szerencsétlen lényeket. Századunk szellemiségétől áthatva, néhány haladóbb gondolkozású öreg és ifjú bojár éppen ezért határozta el, hogy lemossa hazánkról a rabszolgaság intézményének e gyalázatát".

Gazdáiktól függően a romániai cigányokat három fő csoportra osztották: udvari (uralodóházi), kolostori és bojári rabszolgák.

Az első csoportból kerültek ki az aranymosók és aranyművesek; a másodikból és a harmadikból a fakanalások és más faedénykészítők, kovácsok, medveszelidítők és -táncoltatók, a zenészek, szolgák, kocsisok, dajkák, szakácsok, s a legnagyobb számban a földműves munka legnehezebbjének végzői, akik még a jobbágyoknak is szolgálai voltak.

A fejedelmek cigánytanyákat adományoztak a kolostoroknak és a bojároknak, ők pedig egymás között cserélték vagy eladták ezeket az adományokat. I. Dan, Munténia uralkodója 1385-ben a vodítai kolostort megerősíti a környékben lévő 40 cigánytanya birtoklásában, melyet korábban nagybátyja adott ezen egyházi intézményeknek. 1388-ban Mircea del Bătrîn többek között 300 cigánytanyát adományozott a coziai kolostornak.

Alexandru Ioan Mavrocordat 1785-ben nászajándékként 4 cigánytanyát adott az egyik elszegényedett bojár lányának. 1800-ban a govorai kolostorból egy cigánylány két rézlabasért cserél gazdát. Számos olyan írásos emlék maradt fenn, amely szerint pénzért, háziállatokért, borért, méhekért lehetett adni-venni a cigányokat. Az egyik feljegyzés szerint egy Ghera nevű cigány hat lovat lopott. Tettéért kötél általi halálra ítélték, de a strehaiai kolostor őt 30 magyar aranyért megváltotta.

É népcsoport embertelen életkörülményeire a XIX. század elejétől egyre több író, politikus és ifjú bojár figyelt fel, s a tarthatatlan állapotok megszüntetését szorgalmazta. Mihail Sturdza, Moldva uralkodója 1844-ben minden állami és egyházi tulajdonban lévő cigányt felszabadított. Ugyanez történt Havasalföldön is. Ott 420 bojár kárpótlás nélkül szabadította fel őket, a többinek e tettért az állam jelentős összeget, 4 613 112 lejt fizetett. 1855 decemberében Moldvában, 1856 februárjában a Havasalföldön a magántulajdonban lévő cigányokat is felszabadították. Ezen intézkedések a szégyenteljes rabszolgasztás végét jelentették.

A szabaddá vált cigányok nagy részét földhöz juttatták; ők gazdálkodni kezdtek és különböző mesterségeket űztek. Mások pedig a szabadságot megízelve, az ősök szokásait követve vándorlásaik során az ország határain túlra is eljutottak.

Alig ötven évvel a felszabadításuk után a cigányok számos kiváló iparost, művészt, tisztet, adminisztrátort, orvost, parlamenti képviselőt adtak az országnak. A zenészek közül kiemelkedik Barbu Lăutaru, akinek művészetét Liszt Ferenc is nagyra értékelte, Egyesült Államok jelentősebb városaiban. A jelenkori Románia két cigány "királyt" is adott a világnak. Az első Janus Kwiek, akit 1937-ben Varsóban választottak a világ cigányainak tetés. Kwiek, a Romániából Lengyelországba áttelepedett vajda Abesszínia vagy Dél-Afrika egy részén, Rotaru pedig Szomáliában szerette volna megalapítani "Cigányországot". Ehhez az elképzeléshez a Népszövetség, illetve az ENSZ támogatását is kérték. Mindkettő számos nemzeti és nemzetközi cigányszervezet és kongresszus kezdeményezője volt. Az utóbbi eredményesen munkálkodott azon, hogy az ENSZ és az UNESCO is nagyobb figyelmet szenteljen a cigány-kérdésnek, támogassa az egyenjogúságukért, identitásuk megtartásáért, gazdasági felemelkedésükért vívott küzdelmüket.

Ursu, Ioana – Buduru, Valeriu; Țiganii. Un popor își caută istoria, 1-4. = Magazin Istoric, an. 25. 1991. 2. no. 82-85. p., 3. no. 86-89. p.; 4. no. 65-68. p., 5. no. 37-39, 50. p.

Z. J.

A referátumokat készítették

B.S. – Bugajev Sándor

Ch.Gy. – Cholnoky Győző

Cs.A. – Csoboth Attila

F.T. – Futala Tibor

H.Z. – Havasi Zoltán

K.J. – Kakasy Judit

K.O. – Kovács Olga

K.S. – Komáromi Sándor

S.P. – Sonnevend Péter

S.B.A. – S. Benedek András

T.A. – Tokai András

W.D. – Wildner Dénes

Z.J. – Zágoni Jenő

Michael R. – Kreikemeyer, Birgit).....	47
Regionális együttműködés és európai integráció. A Pentagonale magyar szemszögből (Sitzler, Kathrin).....	48
Rendszerváltás és a szerb-szlovén nemzetiségi konfliktus (Reuter, Jens).....	53

Kisebbségi politika

Nacionalizmus és nemzeti kisebbségek (Schöpflin György).....	55
Nemzet vagy nemzeti kisebbség? (Tóth Károly).....	56
Etnikai és politikai stabilitás Közép-Európában és a Balkánon (Devetak, Silvio).....	59
A magyarországi nemzetiségpolitika kérdései Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején (Gottas, Friedrich).....	58
Hegyi-Karabah háttere: az örmény hazafias mozgalom társadalmi összetevői (Huttenbach, Henry R.).....	61

Kisebbségi jog

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) emberi dimenziókkal foglalkozó koppenhágai tanácskozásán született dokumentum.....	64
Budapest: a kisebbségi és önkormányzati jog európai konvenciója (Veiter, Theodor).....	65
A kisebbségek helyzete nemzetközi és hazai viszonylatban. A kisebbségek nemzetközi jogi helyzete (Tóth Károly Antal) – Szempontok a nemzeti kisebbségek charta-tervezetéhez (Törzsök Erika) – Az új magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciójáról (Baka András)	66
Az ausztriai nemzetiségi csoportok jogai és a velük való bánásmód: nyitott kérdések (Veiter, Theodor).....	69
Az etnikai csoportok tagjainak valamint a polgároknak diszkrimináció ellenes jogvédelme (Degan, Vladimir Duro).....	70
Az emberi jogok Romániában (Jonas, Andreas).....	71
Az emberi jogok és a szovjet tagköztársaságok (Salitan, Lauriel).....	74

A nemzeti és etnikai kisebbségek története

Vizsgálódások a német polgárság magyarországi asszimilációjának köréből (Steinacker, Ruprecht)	76
Németek Gyulán a XVIII. században (Acs Zoltán).....	78
A délmagyarországi – bácskai-bánáti – német nemzeti mozgalom 1914 előtt (Senz, Ingomar)	80
A magyarországi némettség mozgalma és a közép-európai politika az I. világháború előestéjén (Schödl, Günter).....	82
A magyarországi némettség helyzete a két világháború közti időszakban a második világháború utáni nemzetközi szakirodalom tükrében (Seewann, Gerhard).....	84
1945 utáni magyar vélemények a németekről (Haselsteiner, Horst).....	86
A németek romániai megítélése 1945 után (Peyfuss, Max Demeter).....	87
Cigányok Romániában. Egy nép keresi történelmét (Ursu, Ioana - Buduru, Valeriu).....	88

Válogatásunk forrás-kiadványai

Der Donauraum	Nationalities Papers
Europa Ethnica	Österreichische Osthefte
Európai Utas	Rasy i Narody
Hatodik Síp	Regio
Hungarológiai Közlemények	Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz.
Korunk	Veröffentlichungen der Osteuropa-Abtei-
Lettre Internationale	lung
Létünk	Sobodnost
Linguistica Uralica	Südosteuropa
Literatur und Kritik	Südostdeutsches Archiv
Magazin Istoric	Századok
Magyarságtudás 1988	Új Forrás

A feldolgozott eredeti szövegekről a szerkesztőség – igényre – xerox másolatot készít.

KISEBBSÉGGKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Migráció Európában (Münz, Reiner)

A nemzetiségi kérdés strukturális probléma (Lábody László)

Vegyes nemzetiségű országok és a nemzetközi kapcsolatok (Erdman, Milton)

Államok és kisebbségek a Duna-medencében 1945 és 1990 között

(Suppan, Arnold – Hauberger, Valeria)

Európa és a magyarság (Györfy György)

A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában

(Zelová, Alena)

A szlovákiai magyarság politikai képviselőjének megújulása

(Szabó Rózsa)

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség helyzete és feladatai

(Szócsa Géza)

A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének létrejötte

(Vékás János)

Krizishelyzetben a szovjet nemzetiségek (Starr, Frederic)

Az egyházak helyzete Kárpátalján (Balla Gyula)

A magyarországi zsidók sorsa 1967 és 1987 között (Schmied Maria)

Az ausztriai zsidóság és a cionista emigráció (Albrich, Thomas)

A szlovák kultúra változása városi környezetben (Gyölcsván Anna)

Mi a nyelvcsere és hogyan történik? (Gal, Stefan)

A kisebbségek védelmének kérdése a nemzetközi jogban (Herczeg Géza)

A "világnak felelő történelem". Egy nem magyar szerzőgyűjtői a
Magyarország rövid története angol kiadásához (Demko, Milan)

